

№19'2025

A large bronze statue of a man, likely a revolutionary or leader, is shown against a blue sky with white clouds. The statue has its right arm raised in a gesture of defiance or leadership, and its left hand holds a handgun. The statue is set on a pedestal with some greenery at its base.

КРАЄЗНАВСТВО
ЧЕРКАШИННИ

КРАЄЗНАВСТВО ЧЕРКАЩИНИ

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

Виходить з 1990 року

№ 19 / 2025

Черкаси
ВЕРТИКАЛЬ
2025

**УДК 94 (477) “1360/1560”
К 78**

Редакційна колегія: канд. істор. наук, професор **В. М. Мельниченко** (редактор), канд. істор. наук, доцент **Т. А. Клименко**, докт. істор. наук, професор **В. М. Лазуренко**, докт. істор. наук, професор **Л. І. Синявська**, канд. істор. наук, доцент **Г. М. Голиш**, канд. істор. наук **Т. М. Нераденко**.

Редактор В. М. Мельниченко

К 78 Краєзнавство Черкащини / ред. В. М. Мельниченко.
– Черкаси: «Вертикаль», видавець Кандич С. Г., 2025. –
172 с.
ISBN 978-617-7957-24-5

УДК 94 (477) “1360/1560”

*Виготовлено на замовлення Управління культури та охорони культурної
спадщини Черкаської обласної державної адміністрації*

ISBN 978-617-7957-24-5

© В. М. Мельниченко. ред., 2025

ЗМІСТ

КРАЄЗНАВЧА ХРОНІКА	5
ВРУЧЕНО ОБЛАСНУ КРАЄЗНАВЧУ ПРЕМІЮ ІМЕНІ МИХАЙЛА МАКСИМОВИЧА 2024 РОКУ	5
ЧЕТВЕРТІ МАКСИМОВИЧІВСЬКІ ЧИТАННЯ	7
ПОБАЧИВ СВІТ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ «КРАЄЗНАВСТВО», ПРИСВЯЧЕНИЙ ЧЕРКАСЬКІЙ ОБЛАСТІ	9
ХРОНІКА ДІЯЛЬНОСТІ ЗОЛОТОНІСЬКОЇ РАЙОННОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НСКУ (2023–2024 РР.)	14
УКЛАДЕНО ОХОРОННИЙ ДОГОВІР НА ПАМ'ЯТКУ АРХІТЕКТУРИ «ЗЕМСЬКА УПРАВА 1902 РОКУ» (Золотоноша)	15
КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ	17
<i>Микола ТОМЕНКО</i> ДІЯЛЬНІСТЬ ТА НАУКОВА СПАДЩИНА МИХАЙЛА МАКСИМОВИЧА В КОНТЕКСТІ ТВОРЕННЯ СВІТОГЛЯДУ «УКРАЇНСЬКОГО СВІТУ» В ХІХ СТОЛІТТІ	17
<i>Валентин ЛАЗУРЕНКО</i> СЕЛЯНСЬКЕ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ПОРЕФОРМЕННОГО ПЕРІОДУ (1861–1900) У СТУДІЯХ КРАЄЗНАВЦІВ ЧЕРКАЩИНИ	33
<i>Петро ГОРОХІВСЬКИЙ</i> «СОЦІАЛІСТИЧНЕ ЗМАГАННЯ» ХРИСТИНІВСЬКИХ ЗАЛІЗНИЧНИКІВ У 1930-х РОКАХ: МІФИ ТА РЕАЛЬНІСТЬ (за матеріалами місцевої преси)	49
<i>Лариса СИНЯВСЬКА</i> <i>Оксана СИЛКА</i> ЧЕРКАСЬКА МІСЬКА ДУМА НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: СКЛАД, ПОВНОВАЖЕННЯ, ФУНКЦІЇ	65
<i>Олександр БОНЬ</i> МИХАЙЛО ДРАЙ-ХМАРА: ЖИТТЯ ЛІТЕРАТОРА ЗА РЯДКАМИ ЩОДЕННИКА	79

<i>Тетяна ВАЛАХ</i> ПЕЧАТКИ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР. – СВІДКИ ПОДІЙ ІСТОРІЇ ЧЕРКАЩИНИ	91
<i>Володимир ЗОЗУЛЯ</i> ІСТОРИЧНІ ПОРТРЕТИ ДОСЛІДНИКІВ ІСТОРІЇ ЧЕРКАЩИНИ НА СТОРІНКАХ НАУКОВОГО ЖУРНАЛУ «КРАЄЗНАВСТВО»)	96
<i>Валерій ЛАСТОВСЬКИЙ</i> УСПЕНСЬКИЙ ІРДИНСЬКИЙ (ВИНОГРАДСЬКИЙ) МОНАСТІР НА СМІЛЯНИЦІНІ У ХVІІІ СТ.	109
НАШ ДАЙДЖЕСТ	123
<i>Анна ВАЩЕНКО</i> КОСТЬ КУШНІР-МАРЧЕНКО ТА СОФІЯ ТЕРЕЩЕНКО ЯК ФУНДАТОРИ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА ЧЕРКАЩИНИ.	123
ЛІТОПИС МУЖНОСТІ	135
<i>Ольга ІСАЄВА, Таміла ОСИПЕНКО</i> РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: ІСТОРІЇ ВОЇНІВ ТА ВОЛОНТЕРІВ З КАНІВЩИНИ	135
ПОДВИЖНИКИ КРАЄЗНАВСТВА ЧЕРКАЩИНИ	145
<i>Олександр ЛИСЕНКО, Олександр ПЕРЕХРЕСТ</i> НЕВТОМНИЙ ТРУДІВНИК КРАЄЗНАВЧОЇ НИВИ	145
ВІТАЄМО СПІЛЧАН	159
ВІТАЄМО КРАЄЗНАВЦЯ БОГДАНА КУЛИНИЧА З ПРИСВОЄННЯМ ВИСОКОГО СПОРТИВНОГО ЗВАННЯ	159
ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ	160
КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ	165
<i>Богдан КУЛИНИЧ</i> АЛЬБОМ СПОГАДІВ «КРЕМЕНЧУЦЬКЕ МОРЕ» : НЕЗАТОПЛЕНА ПАМ'ЯТЬ»	165
ПАМ'ЯТІ СТАНІСЛАВА ЛЯЧИНСЬКОГО	168
ПРО НАШИХ АВТОРІВ	170

КРАЄЗНАВЧА ХРОНІКА

ВРУЧЕНО ОБЛАСНУ КРАЄЗНАВЧУ ПРЕМІЇ ІМЕНІ МИХАЙЛА МАКСИМОВИЧА 2024 РОКУ

18 вересня 2024 року на батьківщині видатного українського ученого-енциклопедиста Михайла Олександровича Максимовича (1804–1873) у селі Богуславець Золотоніського району вручено обласну краєзнавчу премію його імені. Подія відбулася у навчально-виховному комплексі імені Михайла Максимовича (директорка Тетяна Москаленко).

Лауреатами престижної краєзнавчої відзнаки стали:

– Алла ПЕРЕПЕЛИЦЯ – наукова працівниця Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» за книгу «Вершачі: історія і сьогодення»;

– Клавдія БУГАЄНКО – заступниця директора обласної бібліотеки імені Тараса Шевченка за книгу «Бібліотечна справа Черкащини: від першоджерел до сьогодення»;

– Людмила РІЗНИК – директорка Коврайського навчально-виховного комплексу Золотоніського району, очільниця літературного музею Григорія Сковороди.

У церемонії нагородження взяли участь співголови конкурсної комісії з присудження премії заступник голови облдержадміністрації Олександр Шамрай і голова обласної організації НСКУ Валентин Лазуренко, голова Золотоніської районної ради Борис Євмина, заступниця голови Золотоніської районної адміністрації Ольга Катрецька, перший заступник голови облорганізації НСКУ Василь Мельниченко, голова Золотоніської районної організації НСКУ Григорій Голиш, представники громадськості.

У цей же день відбулися Четверті Максимовичівські читання «Михайло Максимович – вчений енциклопедист і патріот України».

ЧЕТВЕРТІ МАКСИМОВИЧІВСЬКІ ЧИТАННЯ

18 вересня 2024 року в Богуславецькому навчально-виховному комплексі імені Михайла Максимовича (с. Богуславець Золотоніського району) відбулись Четверті Максимовичівські читання «Михайло Максимович – учений-енциклопедист і патріот України», присвячені 220-й річниці від дня народження М. О. Максимовича.

Модераторами заходу були: кандидат історичних наук, доцент, голова Золотоніської районної організації НСКУ, директор наукової бібліотеки ім. М. Максимовича ЧНУ ім. Б. Хмельницького Григорій Голиш та директорка Богуславецького НВК ім. М. Максимовича, заслужена вчителька України Тетяна Москаленко.

У заході взяли участь та виступили з вітальним словом заступник голови Черкаської обласної державної адміністрації, кандидат історичних наук Олександр Шамрай та заступниця голови Золотоніської РВА Ольга Катрецька.

На цих наукових читаннях із цікавими доповідями виступили викладачі ЧНУ ім. Богдана Хмельницького: кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовознавства та прикладної лінгвістики І. І. Погрібний **«Вироблення Михайлом**

Максимовичем норм правописної системи для видавничої справи»; доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури та прикладної лінгвістики, голо-

ва Черкаської обласної організації НСПУ, заслужений працівник освіти України В. Т. Поліщук **«Михайло Максимович – Марія Максимович – Тарас Шевченко: інтерпретація взаємин у художній шевченкіані»**; кандидатка біологічних наук, доцентка кафедри біології, екології та агротехнологій В. В. Осипенко **«Михайло Максимович – видатний природознавець»** та директор наукової бібліотеки ім. М. Максимовича, кандидат історичних наук, доцент, голова Золотоніської районної організації НСКУ Г. М. Голиш **«Історіографічна спадщина Михайла Максимовича»**.

Окрім них поділилися результатами своїх досліджень: доктор історичних наук, професор, проректор Черкаського державного технологічного університету, голова Черкаської обласної організації НСКУ, заслужений працівник освіти України В. М. Лазуренко **«Золотий фонд краєзнавства Шевченкового краю: лауреати обласної краєзнавчої премії ім. М. Максимовича»**; директорка Богуславецького НВК ім. М. Максимовича, заслужена вчителька України Т. М. Москаленко **«Епістолярна спадщина М. Максимовича як дзеркало особи й епохи»**; директорка Коврайського НВК ім. Г. С. Сквороди Л. Л. Різник **«Внесок Михайла Максимовича в розвиток краєзнавства»**; директорка Золотоніського краєзнавчого музею ім. М. Ф. Пономаренка В. М. Ямборська **«Повітва Золотоноша в спогадах Михайла Максимовича»**.

ПОБАЧИВ СВІТ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ «КРАЄЗНАВСТВО», ПРИСВЯЧЕНИЙ ЧЕРКАСЬКІЙ ОБЛАСТІ

5 березня 2025 року в обласній бібліотеці імені Тараса Шевченка відбулася презентація спецвипуску наукового журналу «Краєзнавство», присвяченого Черкащині. Засновники часопису – Національна спілка краєзнавців України та Інститут історії України НАН України.

Випуск журналу, приурочений 70-річчю утворення Черкаської області, знайомить читацьку аудиторію нашої держави з Черкащиною, окремими сторінками історії нашого краю, відомим землякам, творчим доробком черкаських краєзнавців. Журнал ілюстрований.

Ініціатором підготовки та випуску наукового видання стала Черкаська обласна організація Національної спілки краєзнавців України (голова Валентин Лазуренко). Відповідальний редактор і упорядник випуску Василь Мельниченко. Обсяг часопису – 21 друкований аркуш, формат А-4, ілюстрований, 246 сторінок). Видання журналу здійснено за підтримки членів Спілки краєзнавців і благодійників, яких названо на сторінках часопису. Видавництво – «Вертикаль» (Черкаси, Світлана Кандич).

Примірники видання надіслані в обласні та районні бібліотеки, провідні бібліотеки України і до окремих закордонних книгозбірень.

Журнал складається із тематичних розділів. У першому з них вміщені статті голови Національної спілки краєзнавців України Олександра Ресента «Державотворчий потенціал українського краєзнавства у контексті 70-річчя утворення Черкаської області», заступника голови Черкаської обласної державної адміністрації Олександра

Шамрая – «Підтримка краєзнавства як складова гуманітарної політики органів державної влади», голови Черкаської обласної організації НСКУ Валентина Лазуренка – «Краєзнавство Черкащини в умовах воєнного стану як чинник ідеологічного опору російському агресорові». У цьому ж

розділі у статті Василя Мельниченка зроблено історичний екскурс, у якому йде мова про утворення та розвиток Черкаської області і край у добу розбудови незалежної України. Вміщено інформацію Григорія Голиша і Лариси Лисиці про науково-просвітницькі напрацювання краєзнавців Черкащини останнього часу.

Розділ «Черкащина: історичні та соціокультурні аспекти» містить підбірку наукових розвідок про минувшини краю, зокрема присвячених історії Золотоніського земства, протистоянню селян Черкащини більшовикам у 1920 році, «Великому терору» 1937–1938 рр., Голодомору 1932–1933 рр. на Городищині, міфам та реаліям «соціалістичного змагання» 1933 рр. (за матеріалами газети «Христинівський залізничник»), життю Михайла Драй-Хмари за рядками його власного щоденника.

У тематичному розділі «Історія міст і сіл Черкаського краю» мова йде про заснування та ранню історію міста Черкаси, склад, повноваження та функції Черкаської міської думи в 1900–1919 рр., місто Умань на сторінках газет XIX – початку XX століття, переселення при-

дніпровських сіл у зв'язку з будівництвом Кременчуцького водосховища.

На сторінках часопису висвітлюються проблеми історико-культурної спад-

щини краю. Цій темі присвячені статті про церкву Святого Пророка Іллі в Суботіві у нововиявлених джерелах XVIII століття та про Успенський Ірдинський (Виноградський) монастир на Смілянщині у XVIII столітті.

У розділі «Літопис українського краєзнавства» висвітлюється історія краєзнавства Уманщини 1920-х і 1990-х рр., діяльність Національної спілки краєзнавців України на сторінках журналу «Краєзнавство» у 2000–2024 рр., розробку та впровадження краєзнавчого курсу «моя Черкащина» у школах Черкащини. Окремі статті присвячені подвижникам сучасного краєзнавства Григорію Голишу (Черкаси) і Тетяні Кузнець (Умань).

У журналі вміщена хроніка краєзнавчого життя на Черкащині і в Україні, рецензії на історико-документальні видання черкаських краєзнавців.

Автори наукових статей, повідомлень та рецензій – науковці університетів Черкас та Умані, освітяни, працівники історико-культурних заповідників, архівів Черкащини. До формування номера долучилися наші земляки-краєзнавці з Києва та Харкова. Журнал ілюстрований.

У заході взяли участь заступник голови обласної державної адміністрації Олександр Шамрай, голова постійної комісії

обласної ради з питань освіти, науки, культури, молодіжної політики та спорту, начальник управління освіти і науки облдержадміністрації Валерій Данилевський, заступник міського голови Черкас Анастасія Чубіна, депутат обласної ради Олександр Воскобійник, голова Чигиринської міської ради Олександр Харченко, представники освітянської, краєзнавчої та читацької громадськості, видавництва «Вертикаль».

Голова обласної організації Національної спілки краєзнавців України Валентин Лазуренко висловив вдячність авторам краєзнавчого часопису і благодійникам проекту та вручив їм примірники журналу і подяки. У режимі онлайн учасників заходу привітав Голова Національної спілки краєзнавців, член-кореспондент НАН України Олександр Рєєнт.

Безумовно, що видання наукового часопису, присвяченого Черкаській області, має пізнавально-виховне значення, оскільки знайомить широку громадськість, у тому числі і зарубіжну, з історією і сьогоденням Черкащини – важливого економічного та історико-культурного регіону України.

Ознайомитися з електронною версією журналу можна за посиланням:

http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=njuu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=I=&S21STR=kraj%2F2024%2F2

ХРОНІКА ДІЯЛЬНОСТІ ЗОЛОТОНІСЬКОЇ РАЙОННОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НСКУ (2023–2024 рр.)

2023

Січень – видано «Краєзнавчий календар Золотоніщини. Ювілеї» на 2023 р.

Липень – спонсорським коштом побачило світ репринтне видання «Псалми Давидові» О. Навроцького та збірник матеріалів про нього (спільно з Інститутом літератури імені Т. Шевченка НАН України).

9 серпня – у селі Нова Дмитрівка проведено засідання «круглого столу» з нагоди 200-річчя поета й перекладача, соратника Т. Шевченка Олександра Навроцького за участі директора Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України Миколи Жулинського.

26 серпня – у селі Деньги за фінансової підтримки Золотоніської міської ради відкрито пам'ятний знак державотворцю, вченому й письменнику Сергію Шелухіну.

13 вересня – у селі Кропивна проведено засідання круглого столу з нагоди 115-ї річниці поета й перекладача Миколи Терещенка.

27 жовтня – на сесії Золотоніської міської ради прийнято Програму розвитку краєзнавчого руху Золотоніщини до 2025 р.

Листопад – за фінансування Золотоніської міської ради вийшла книга членів НСКУ Віктора Козоріза й Оксани Силки, присвячена педагогу, просвітнику й бандуристу Михайлу Злобинцю.

22 листопада – проведено Акцію пам'яті біля могили вченого-енциклопедиста Михайла Максимовича у селі Прохорівка.

2024

Січень – видано «Краєзнавчий календар Золотоніщини. Ювілеї» на 2024 р.

27 квітня – проведено Акцію пам'яті біля могили Михайла Старицького в місті Київ.

18 вересня – в селі Богуславець відбулися Четверті Максимовичівські читання з нагоди 220-річчя вченого-земляка.

18 жовтня – в селі Деньги відбулися Перші Шелухінські читання, присвячені 160-річчю від дня народження громадсько-політичного діяча, вченого й письменника Сергія Шелухіна.

14 листопада – в селі Кліщинці відбулися пошанувальні районні заходи з нагоди 185-річчя прозаїка й драматурга Михайла Старицького.

УКЛАДЕНО ОХОРОННИЙ ДОГОВІР НА ПАМ'ЯТКУ АРХІТЕКТУРИ «ЗЕМСЬКА УПРАВА 1902 РОКУ» (Золотоноша)

За втручання органів прокуратури укладено охоронний договір на пам'ятку архітектури місцевого значення «Земська управа 1902 року» в Золотоноші*.

За позовом Золотоніської окружної прокуратури судом зобов'язано орган місцевого самоврядування укласти охоронний договір на пам'ятку архітектури місцевого значення – «Земська управа», яка є окрасою центру міста Золотоноша, побудована у 1902 році у строгому урочистому стилі з

* Про історію спорудження приміщення йде мова в статті Віктора Козоріза «Візитівка Золотоноші» (історія будинку Золотоніського повітового земства).

використанням елементів класицизму, яка являється своєрідною архітектурною візитівкою міста.

Наразі судові рішення виконано, Золотоніською районною радою укладено з Управлінням культури та охорони культурної спадщини Черкаської обласної державної адміністрації охоронний договір на пам'ятку архітектури місцевого значення «Земська управа 1902 року», що забезпечить збереження об'єкту культурної спадщини для нинішнього та майбутніх поколінь (за інформацією пресслужби Черкаської обласної прокуратури).

Микола ТОМЕНКО

ДІЯЛЬНІСТЬ ТА НАУКОВА СПАДЩИНА МИХАЙЛА МАКСИМОВИЧА В КОНТЕКСТІ ТВОРЕННЯ СВІТОГЛЯДУ «УКРАЇНСЬКОГО СВІТУ» В ХІХ СТОЛІТТІ

Досліджено світоглядні цінності у поглядах та науковій діяльності першого ректора Київського Університету Святого Володимира, визначного вченого Михайла Олександровича Максимовича. Розглянуто причини еволюції в бік проукраїнських поглядів Максимовича та їх вплив на недопущення до адміністративних та наукових посад після свого одужання в Київському Університеті. Особливу увагу приділено науковим працям науковця в галузі етнопсихології та активній участі у філологічній дискусії з Михайлом Погодіним на користь походження української мови від часів княжої України-Руси. На підставі проведеного дослідження запропоновано самостійний науковий висновок щодо місії, громадянської позиції та ролі Михайла Максимовича, як першого ректора Київського Університету Святого Володимира та вченого у творенні світогляду «Українського світу» в період ХІХ століття.

Ключові слова: український світ, руський мир, українська етнопсихологія та історіософія, національний характер, походження української мови, схема та хронологія української історії.

Як відомо, 8 листопада 1833 року було підтримано подання міністра освіти С. С. Уварова про заснування Імператорського Університету Святого Володимира на базі перенесеного до Києва польського Кременецького ліцею. 18 жовтня 1834 року на посаду першого ректора Університету наказом імператора Миколи I було затверджено 30-річного професора кафедри ботаніки Московського університету, історика, етнографа, вченого-енциклопедиста Михайла Максимовича.

Головною місією новоствореного Університету Російська імперія вбачала у формування кадрів для утвердження ідеології «єдиной, великой и неделимой России» та недопущення поширення прогресивних українських та європейських ідей. Натомість, перший ректор Михайло Максимович та низка інших викладачів та студентів прагнули застерегти право на вивчення в Університеті Святого Володимира української історії, мови, етнографії тощо. Тож від самого початку діяльності навчального закладу в Києві розпочалася боротьба між провладною ідеологією «русского мира» та спробою групи викладачів і студентів пропагувати цінності «українського світу». Про це вперше йшлося в статті автора «Щирий малоросіянин – видатний вчений Михайло Максимович» (Томенко М. Українська ідея. Перші речники. Кол. авт. – К.: Т-во «Знання» України, 1994. – 180 с.).

Метою цієї статті є спроба знайти відповідь на запитання: як творилася ідеологія «українського світу» в Університеті Святого Володимира, що створювався як форпост «Русского мира» і що стало головною причиною недопущення першого ректора Михайла Максимовича на будь-які адміністративні посади після лікування – стан здоров'я чи активна наукова і громадська проукраїнська позиція.

Для багатьох Михайло Максимович – насамперед перший ректор Київського університету. Призначив Михайла Олександровича на цю посаду тодішній міністр народної освіти граф Сергій Уваров, вельми негативно налаштований щодо всього українського.

Чому в житті Максимовича, улюбленця московської салонної еліти, приятеля Олександра Пушкіна й Кондратія Рилєєва, стався такий різкий оберт?

Може, на ті часи його навряд чи й сам українофоб Уваров міг запідозрити в українських симпатіях? А може – саме тому, що запідозрив, і ректорство було свого роду почесним засланням?

Чому перебування Максимовича на посаді ректора було недовгим і завершилося поверненням (вигнанням) на терени його ж таки власного хутора Михайлова Гора? Чи лише через хворобу – справді тяжку і виснажливу? Чи, остаточно сформувавшись як послідовний українець, став для імперії вельми небезпечним?

До певного часу спостерігаємо, сказати б, світоглядну роздвоєність Михайла Максимовича. Розчакхнутість, властиву Миколі Гоголю, та й поза ним не одному українському інтелегентові, в якому боролися притаманне, рідне, живе – і набуте, чуже, що агресивно прагне опанувати, заволодіти. Світоглядні трансформації тривали протягом значного відтинку свідомого життя Михайла Максимовича і, зрештою, піднесли його до відкриття, що стало наріжним каменем історико-філологічної теорії про окремішність, самодостатність української нації. У цьому, на моє переконання, викристалізувалася місія Максимовича як науковця і патріота українця.

Михайло Олександрович Максимович – вчений-енциклопедист, незаперечний фахівець у царинах історії, філології, етнографії, ботаніки та багатьох інших галузях науки – народився 15 вересня 1804 р. на хуторі Тимківщина Золотоніського повіту Полтавської губернії (нині Черкащина), у дворянській сім'ї козацького старшинського роду.

П'ятеро Михайлових дядьків (братів матері, Гликерії Тимківської) були університетськими професорами. Найстарший – Ілля Федорович, доктор права і філософії – власне, й запропонував скерувати шестирічного Михайла на навчання

до Золотоноші, а потім – до Новгород-Сіверської гімназії, відомої серйозним ставленням до науки, культури та прихильністю до українських ідей.

1819 р. Михайло вступає на словесний та природничий відділи філософського факультету Московського університету. А через два роки переходить на фізико-математичне відділення, остаточно визначившись із майбутнім фахом – ботанікою. По закінченні навчання (1823 р.) залишається в університеті для науково-академічної праці. Певний час викладає ботаніку в Московській рільничій школі, від 1826 р. завідує ботанічним садом та гербарієм Московського університету. 1827 р. блискуче захищає магістерську дисертацію «О системах растительного царства».

Нам ще не раз доведеться застосовувати щодо Михайла Олександровича визначення «перший». Так, у книзі «Основания ботаники» (1828–1831 рр.) М. Максимович уперше – і значно раніше за Ч. Дарвіна, який оприлюднив свою теорію в 1859 р. – виклав цілу низку положень щодо клітинної будови організмів, походження живих клітин з неорганічної речовини, еволюції тваринного світу.

Знову-таки, першим в історії тодішньої імперії, Максимович видав природознавчу книгу для народу – «Книгу Наума о великом Божьем мире» (Москва, 1833 р.), де доступно виклав основні знання про будову Землі, Сонячної системи, Всесвіту.

1827 р. в Москві виходить збірка «Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем», яка містить 127 пісень історичного, побутового, обрядового характеру з коментарями упорядника. Друге видання з'являється 1834 р. На той час Максимовичем зібрано вже понад дві з половиною тисячі пісень; їх він планував видати чотирма частинами, але світ побачила лише перша – козацькі пісні. Збірка для покоління, що формувалося у 1830-ті роки, мала не менше значення, ніж «Кобзар» Т. Шевченка. Радо вітала її появу «Руська трійця» – М. Шашкевич, І. Вагілевич і Я. Головацький (останній ще й власноруч переписав збірку).

Наміри Михайла Максимовича займатися ґрунтовними дослідженнями української історії, етнографії та фольклору мали надважливе завдання: пізнати і визначити особливості характеру українського народу і його долі у світі. Це повинно було неминуче привести його до необхідності науково довести винятковість українства. У цьому сенсі Максимович не лише відрізняється від тодішніх народників, які поза політично захоплювалися звичаями, мовою та піснями «простих людей», а й мислив та крокував далеко попереду

Свої філософські погляди М. Максимович викладає в «Письме о философии» (Телескоп, 1833, № 12). Тлумачить філософію не лише як любов до мудрості, збудовану на розрахунках розуму. Вслід за великим мислителем Г. Сковородою він увиразнює українську «філософію серця». «Дійсна жива мудрість розуму базується на любові». Любов присутня скрізь і в усьому. Тож філософія може бути в кожному творі, у поезії, в житті. Філософські елементи є в кожній науці, й кожна наука має бути філософською наукою.

Погляди вченого на певні події та постаті в українській історії на той час залишаються досить двоїстими. Прикметним у цьому сенсі видається його відгук на дискусію в журналі «Атеней» (1829 р.) довкола постаті Івана Мазепи: «На думку критика, Мазепа був патріот. Але хіба таким уявляла його історія? Зовсім ні! Всі його дії ніскільки не показують у ньому самовідданої любові до Малоросії, історія уявляє в ньому хитрого, заповзятого честолюбця і корисника, який готовий був нічим не гребувати для себе, розкриває в ньому характер несумісний з великою любов'ю до Вітчизни!»... [1].

У травні 1834 р. М. О. Максимович був призначений професором російської словесності й деканом першого відділення філософського факультету Київського університету, а в жовтні цього ж року – затверджений на посаду ректора. На той час його доробок налічував понад 100 наукових праць – із ботаніки, зоології, теорії та методології природознавства.

З ентузіазмом приступив до нових обов'язків. Мріяв перетворити новий виш на оазу українських науки та культури, де викладали б талановиті, високоосвічені особистості. Відомо, що звертався до урядового наставника Київського університету з клопотанням про призначення Миколи Гоголя професором історії.

Зауважу, що пропонувати кандидатуру М. Гоголя ректор М. Максимович мав солідні підстави. Гоголь на той час вельми серйозно перейнявся українською історією. Про це свідчить його лист до Максимовича (листопад 1833 р.), в якому, зокрема, письменник зізнається: «Тепер я взявся за історію нашої України. Ніщо так не заспокоює, як історія. Мої думки починають литися тихіше і стрункіше. Мені здається, що я напишу її, що я скажу багато того, чого до мене не говорили» [2].

Гадаю, не в останню чергу рухало М. Максимовичем бачення перспектив спільної з Гоголем праці над історією України. Праці, що мала ґрунтуватися на спільних світоглядних цінностях, а отже, обіцяла бути плідною. Нині можна лише уявити, яких дослідницьких обріїв міг сягнути цей унікальний тандем...

Між тим адміністративна робота ректора забиравала левову частку сил і часу. «Я бачив ясно, – напише Максимович згодом, – що мені треба було або залишити викладання, або скласти з себе ректорство» [3].

Вирішив звільнитися від другого. У середині грудня 1835 р. його прохання задовольнили. Однак і викладацька праця стає для професора також дедалі складнішою. Відмовляють ноги, рука, слабшає зір – доводиться працювати зі студентами в себе на квартирі.

1841 р. Михайло Максимович виходить на відпочинок. Упродовж двох років лікується, затим повертається на кафедру російської словесності, але 1845 р. остаточно йде на пенсію.

Останній період життя вченого позначився глибокою депресією. Однак сильний характер, прагнення жити активно і творчо – перемагають. Остаточо бере гору українське

начало: «Що я, “щирий малоросіянин”, і тепер, як раніш, і буду навіть до смерті, це дуже природньо; я не від роду варязького, а від малоросійського, – і я люблю Малоросію, люблю мову її народу, і пісні її, і її історію...» [4].

1846 р. М. О. Максимович тісно пов’язує свою діяльність із Кирило-Мефодіївським товариством. Особливо дружні стосунки ще раніше склалися з Тарасом Шевченком. Вирішено було видавати журнал. Михайло Олександрович готує видання літературних пам’яток доби Київської Русі. Однак спільна праця перервана арештами кирило-мефодіївців. Гулак, Костомаров дістали заслання; Шевченка відправили до Оренбурга, затим – до Новопетровської фортеці. Щодо самого Максимовича слідство дійшло висновку: «Із паперів Куліша та Білозерського стали відомі кілька нових імен по Слов’янському товариству: чиновник канцелярії Київського військового губернатора Рігельман, Максимович, Бодяньський та інші. Хоча в листах їхніх проглядається головна ідея – любов до слов’янства і особливо до Малоросії, проте важко вирішити, чи всі із означених осіб брали участь у політичних злочинних намірах, чи деякі з них лише поділяють вчені праці слов’янофілів» [5].

М. Максимович продовжує дослідження в історичній, археологічній та краєзнавчій царинах. Готує до збірника «Малороссийских песен» додаток – «Голоса украинских песен» з мелодіями 25 українських пісень, котрий упорядковує з допомогою відомого композитора О. Аляб’єва. Затим береться до ґрунтового дослідження «Дни и месяцы украинского селянина», в якому планує дати широку картину життя і побуту селянства. Перша частина – «Весна» – підготовлена у 1856 р. Друга – «Лето» – була готова лише в рукописі, решта – «Осень» та «Зима» – залишилися недопрацьованими. У цій роботі описує вірування, звичаї та обряди у великі християнські свята – Святий вечір («Кутя»), Різдво («Роздво»), Богоявлення («Хрещення»), Трійцю («Трійця») та інші; аграрні обряди, важливі у житті хліборобів.

Вчений робить унікальну спробу: виявити й охарактеризувати різницю між психологією українців та росіян. Дослідник фольклору насамперед вказує на особливості характеру пісень.

У піснях російських вчений виявляє «дух, покірний своїй долі і підлеглий її волі. Росіянин не зник брати участь в переворотях життя... Він бажає немов відділитися од усього, ... закривши рукою вухо, хоче начеб загубитися в звуку. Через це російські пісні визначаються глибокою тугою, безнадійним забуттям» [6].

Українські пісні, «виявляючи боротьбу духа з долею, відрізняються поривами пристрасті, короткою твердістю і силою почуття, але і природністю вислову. В них бачимо не забуття й не безнадійний сум, але більше гнів і тугу; в них більше дії». Український «дух, не знаходячи ще в собі самому особливих форм для повного вияву почуття, що зароджується в його глибині, мимоволі звертається до природи, з якою він через своє дитинство ще приятелює, і в її предметах бачить, відчуває щось подібне до себе» [7].

Отже, можна з повним правом заявити, що Михайло Максимович був одним з перших вчених, які почали досліджувати особливості української характерології, або менталітету. Це дослідження, власне, засвідчило особливість і неповторність рис української спільноти, окремішність місця українців серед інших народів.

Історико-філологічна концепція М. Максимовича дістала подальший розвиток у дискусії вченого з російським істориком М. Погодіним, за теорією якого на теренах Київської Русі до XIII ст. мешкали «великороси», а українці з'явилися тут лише тоді, коли «великороси» взяли колонізувати Московію. У листі до російського колеги вчений пише: «Саме те відчуження нас, малоросіян, від нашої Придніпровської батьківщини, від нашого Києва і всього нашого давнього історичного життя, так багато значущого в спільному житті руського світу, – це відчуження від нас наших давньо-київських письменників і подвижників... і змушує мене

вступити в полеміку з тобою, на стільки ж історичну, на скільки й філологічну»... [8].

Аналізуючи оригінали «Повісті временних літ», «Слова о полку Ігоревім», інші давньоруські пам'ятки, М. Максимович відзначає їхній яскраво давньоукраїнський характер. Головна проблема аналізу старокиївських джерел, розмірковував Михайло Олександрович, – те, що не лише літописи, грамоти, а й твори окремих людей дійшли до нас у північноросійських списках, не раніше XIV століття, усипані багаточисельними слідами великоросійської говірки – суздальської у Лаврентія, новгородської – у писців Іпатьєвських і таке інше. Проте навіть за умов великого наносного шару великоросійської говірки, що належить до пізніших переписувачів, залишилися явні сліди мови малоросійської, котра відноситься до древніших оригіналів (Нестор-літописець, Київський та Волинський літописи, «Слово о полку Ігоревім»).

Свою позицію він остаточно обґрунтовує в «Історії давньої руської словесності» (1839 р.). Саме в цій праці вчений доводить, що українська мова (він називає її південноруською – є більш давньою, ніж російська, а її стосунок до останньої – такий, скажімо, як чеської до польської чи словацької...

Наслідком дискусії – знову ж таки вперше! – стала масштабна популяризація української ідеї на теренах усієї Російської імперії. Але найважливіше, що один із теоретиків російської великодержавницької позиції Михайло Погодін наприкінці свого життя в листі від 28 червня 1871 року до свого недавнього опонента Михайла Максимовича визнав:

«Втім про це сперечатися нічого: кожен може залишитися при своїй думці. А от великоросіяństwo полян лежить у мене на серці, і бажав би я, щоб воно було доведено міцніше» [9].

Важливим було і звернення Михайла Максимовича до хронології української історії, що є однією з найважливіших проблем в теорії історії. Приводом до написання статті з цього питання стала робота Кокошкіна «Три місяця на Волині» («День», 1837, № 4) та низка інших ненаукових статей, що ніби земля і князівство Київське завжди належали до Польської

корони. Викриваючи такі погляди, Михайло Максимович у своїй статті «Нечто о земле Киевской» пропонує наступну хронологію української історії:

864–1240 рр. Київська держава.

1240–1320 рр. Київське князівство під монголо-татарською владою.

1320–1569 рр. Київське та Переяславське князівства приєднані до Великого князівства Литовського. У даний період необхідно говорити про значну автономію українських земель, оскільки довгий час князівством керували руські князі до смерті Симона Олександровича та Олельковича. Згодом ці посади обіймали русини, литвини, а згодом волинці.

1569–1654 рр. У результаті Люблінської унії українські землі Великого князівства Литовського переходять до Польщі. Але й у цей період Польський король зобов'язувався давати всі чини і посади жителям землі Київської.

1654–1764 рр. Київсько-Переяславські землі чи Україна разом із Запоріжжям входить до Московської держави із застереженням автономії.

1764 р. Ліквідована Малоросійська Гетьманщина, що створена Богданом Хмельницьким та складалася з Київщини, Чернігівщини [10].

Не дивлячись на прихильність Михайла Максимовича до ідеї спільного походження українського, російського та білоруського народів, що вийшли з однієї держави – Київської Русі; відсутність окремого розгляду Галицько-Волинського періоду та ще ряд суттєвих деталей, можемо стверджувати, що вчений розглядає українську історію як окрему, що має свій самостійний шлях і природне право на існування. На думку автора, це була спроба першого наукового викладу хронології української історії. Пізніше даний підхід обґрунтував відомий історик Володимир Антонович, а остаточно сформулював Михайло Грушевський в своїй статті «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства».

Варто нагадати й принципову наукову позицію Михайла Олександровича у обстоюванні слов'янського походження Київської держави у дискусії з прихильниками «норманської теорії». Метою написання роботи «Откуда идет Русская земля» вчений поставив доведення «що руська земля почалася і розповсюджувалася із Києва і що руси були варягами і норманами племені слов'янського, а не скандинавського і не фінського...» (Максимович М. Откуда идет Русская земля. – К., 1837. – С. 3).

Михайло Максимович висловив надзвичайно сміливу на той (і не лише на той!) час думку про скасування анафеми щодо Івана Мазепи – беззаперечне свідчення про кардинальні зміни в його оцінці постаті великого гетьмана. Так, у листі до багатолітнього редактора газети «Киевские епархиальные ведомости» П. Лебединцева вчений відверто пропонує, «що може ... вже зняти анафему в Києві з того, якого пам'ятників стільки в Києві – і Лаврська кам'яна огорожа, і Нікольський собор, і Братська Богоявленська церква, хто золотив своїм коштом і верхи колишньої Лаврської великої церкви, котрі від

*У музеї Михайла Максимовича в селі Богуславець
на Золотоніщині. 2007 рік*

громового удару згоріли; старанням якого відновлена стародавня єпархія переяславська і збудований там Вознесенський собор і ін. 157 років вже проклинали його щорічно. І якщо прокляття було накладено на нього і його однодумців, і знято з останніх – за велінням царським, то з нього можна теж, врешті, зняти по милостивій волі царській, церковним проханням Києва»... [11].

Як бачимо, на зміну світоглядній «двоїстості» вченого прийшла чітка визначеність у сповідуванні та обстоюванні української ідеї.

Участь Максимовича у діяльності Кирило-Мефодіївського братства; дружба з Тарасом Шевченком; сміливі заяви на захист українських мови, історії, права українців на національну ідентичність – остаточно утвердили в очах тодішніх владців небезпечність вченого. Спроби повернутися до викладацької діяльності в Київському університеті чи деінде стикаються з відмовами. Не допомагають листи до колег-професорів і міністра Уварова.

Більше десяти років Михайло Олександрович отримує відмови у працевлаштування в Київ на будь-яку посаду. «Тепер закінчується десятий рік, як я у відставці, в теперішньому вересні почнеться вже 47 рік життя мого, і мені шкода, що мої кращі робочі роки проходять не з тією корисністю, якою могла б від них бути для батьківщини і науки, за обставин і засобів більш сприятливих» [12].

Останні роки життя Михайло Максимович провів у рідній Михайлівій Горі – у творчих пошуках і роздумах, покликаних осмислити історичну роль України та її знакових постатей. Безумовно, він потребував дружньої підтримки й духовного опертя. Серед тих, хто підтримував опального вченого, найперше згадаємо Тараса Шевченка. Під час роботи над псалмами для народу М. Максимович звертається до Т. Шевченка: «Привіт і поклін! Як ти себе маєш, земляче... І як здравствує твоє розумне чоло...будь ласкавий, подивись на ці псалми пильненько, і що не до ладу, одміть мені все до посліднього слова...» [13].

Влітку 1859 р., під час свого останнього приїзду до України, Шевченко навідався до Михайлової Гори. Товаришування, перерване поетовим засланням, відновилося. До того ж у особі дружини Максимовича – Марії Василівни (в дівоцтві Товбич) – Кобзар знайшов іще одного вірного друга. Шевченко створив прекрасний портрет Марії Максимович, подарував їй автограф свого вірша «Садок вишневий коло хати...».

А ще, мріючи про щасливий родинний затишок, просив знайти йому дружину, що за своїми якостями була би схожою на неї.

Подружжя Максимовичів пропонувало Шевченкові оселитися у їхній садибі в Прохорівці, однак поет розривався між прагненням втілити свої великі творчі плани й бажанням спокійно жити на березі рідного Дніпра.

Принагідно зауважу, що з Михайлової Гори Шевченко не раз милувався краєвидами протилежного Дніпрового берега, й Канівські гори зачарували поетове серце. Він не лише прагнув оселитися у цій любій місцині, а й у своєму «Заповіті»

*З лауреатами черкаської обласної краєзнавчої премії
імені Михайла Максимовича 2007 року біля "Лити Максимовича"*

висловив бажання саме тут бути похованим: «...Щоб лани широкополі, І Дніпро, і кручі Було видно, було чути, Як реве ревучий...»

Звістка про смерть друга тяжко вразила Максимовича. Коли труну з тілом Т. Г. Шевченка привезли до Чернечої гори, Михайло Олександрович дістався човном до місця поховання і над могилою прочитав землякам свій вірш на смерть Кобзаря:

*Сподівалися Шевченка
Сей год на Вкраїну;
А діждалися побачить
Його домовину.
Стоїть в Каневі, в соборі,
Вся квітами ввита;
По-козацьки – червоною
Китайкою вкрита.
Їдуть люди, – перед нею
Поклон покладають
І за душу Кобзареву
Господа благають... [14].*

Проведене дослідження дає підстави зробити кілька висновків, які, можливо, проливають світло на те, що на початку цієї статті названо життєвою і світоглядною таємницею Максимовича.

Видатний вчений міг стати правдивою окрасою науки в імперській Росії. На це він мав блискучі здібності у багатьох галузях науки й безцінний дар дослідника-першовідкривача.

Однак М. Максимович обрав шлях опального «інакодумця». І місце вигнання вченого стало місцем його тріумфу як мислителя і творця державницької свідомості, чий науковий дослідження та громадська діяльність дають право називати його серед найвизначніших діячів української історії XIX століття. Наукові висновки М. О. Максимовича про необхідність окремого, цілісного розгляду української історії;

історичний шлях та значущість української мови; особливості характерології українців склали передумови для становлення української історіософської школи.

Без перебільшення, Михайло Максимович своєю працею зводив підмурівок українського національного самоусвідомлення та прагнув творити «Український світ» в Київському Університеті Святого Володимира, якому Російська імперія планувала роль форпосту «Русского мира» в тодішній Україні.

У цьому – високий сенс, велична місія й велика таємниця світоглядних метаморфоз видатного українця, помножених на потужний інтелект і насажених силою любові до свого, єдиного, рідного.

*З лауреатами черкаської обласної краєзнавчої премії
імені Михайла Максимовича 2007 року біля пам'ятного знака
на місці садиби, де народився Михайло Максимович*

1. Острянин Д. Світогляд М. О. Максимовича. – К., 1960. – С. 127.
2. Письмо Н. Гоголя к М. Максимовичу 9 ноября 1833 г. // Кулиш П. Опыт биографии Н.В.Гоголя со включением до сорока писем. – СПб., 1854. – С. 59.
3. Письмо М. А. Максимовича к NN. – Киевская старина. – 1898.
4. Максимович М. А. Письмо к М. Погодину. – Киевская старина. – 1898.
5. Журнал слідства III відділення в справі Кирило-Мефодіївського товариства // Кирило-Мефодіївське товариство в 3-х тт. – К., 1990.
6. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – С. 98.
7. Там само.
8. Максимович М. Новые письма к М. Погодину. О старобытности малороссийского наречия. – М., 1863. – С. 9–10.
9. Письмо М. П. Погодина к М. А. Максимовичу 28 августа 1871 года // Киевская старина. – 1904. – Т.LXXXVI. – Сентябрь. – С. 76.
10. Максимович М. Нечто о земле Киевской // Украинец. – 1864. – С. 5.
11. Переписка М. А. Максимовича и П. Г. Лебединцева // Киевская старина. – 1904. – Сентябрь.
12. Скорбная страничка из жизни М. А. Максимовича // Киевская старина. – 1898. – LXIII. – Октябрь. – С. 137.
13. Лист М. Максимовича до Т. Шевченка. 15 березня 1858 р. // Рукописний відділ ЦНБ ім. В. Вернадського.
14. Максимович М. На похорон Т. Шевченка // Основа. – 1861. – № 6.

Валентин ЛАЗУРЕНКО

СЕЛЯНСЬКЕ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ПОРЕФОРМЕННОГО ПЕРІОДУ (1861–1900) У СТУДІЯХ КРАЄЗНАВЦІВ ЧЕРКАЩИНИ

В останні десятиліття серед українських дослідників помітно зріс інтерес до сучасного осмислення та висвітлення важливих періодів в історії українського селянства. Одним з таких періодів були складні і неоднозначні трансформації аграрних відносин в українському селі, що склалися після реформи 1861 року. У цьому контексті вважаємо актуальним поглянути на зміст і регіональні особливості селянського землекористування крізь призму аналізу регіональних особливостей, які висвітлюються у працях краєзнавців Черкащини. Під пореформеним періодом розуміємо часовий проміжок у чотири десятиліття після реформи 1861 р., за якою було скасовано кріпосне право та розпочалися ринкові аграрні трансформації.

Перед тим, як перейти до історіографічного аналізу творчого доробку черкаських краєзнавців наведемо прямим цитуванням зі статті відомої української історикині Оксани Крижанівської кілька тез, які ємко і науково достовірно характеризують, що ж саме відбувалось у загальноукраїнському вимірі у земельних відносинах в українському селі у пореформений період. Це дасть можливість краще зрозуміти регіональну специфіку землекористування пореформеного періоду на Черкащині:

«Після 1861 р. селянське землеволодіння зросло лише на Правобережжі. Після польського повстання 1863 р. тут надавалася перевага пільговому продажу землі в руки покупців, які не були польського походження. В інших українських губерніях відбулося скорочення селянських наділів у середньому на 28 %. 344 тисячі селян були відпущені на волю або

взагалі без землі, або ж з наділом до 1,5 десятин на ревізську душу; близько 1,6 млн осіб отримали від 1,5 до 3 десятин, що було менше офіційно визнаної норми – 5 десятин на ревізську душу. На Лівобережній Україні, та на Правобережжі, існувала градація наділів, які поділялися на піші та тяглові, а також четвертні (дарчі). Розмір останніх сягав 0,1–0,5 десятини на ревізську душу й 0,25–0,5 – на наявну душу. На півдні України, де земельний голод не був таким відчутним, 22,3 % тим селянським дворам, що мали на ревізську душу менше 5 десятин землі, належало лише 6,9 % надільної землі (хоч їх питома вага дорівнювала 22 %); двори з наділом понад 10 десятин володіли 59 % надільної землі (їх частка в селянських господарствах становила 30 %).

Таким чином, українське селянство у своїй масі залишалося малоземельним. Із поміщицьких селян, які становили понад половину селянства України, польові наділи на викуп одержали 2320 тис. ревізських душ, тобто 87 % цієї групи селянства. Взагалі без наділів залишилося 244 тис. душ (9 %). Мізерні дарчі наділи (розміром до 1 десятини) одержали 88 тис. ревізських душ. На Лівобережжі селянські господарства, які не мали землі, становили 21 %, а в степових губерніях – 44 %. На Правобережжі лише 20 % господарств поміщицьких селян одержали за викуп тяглові наділи, спроможні забезпечити самостійність господарювання. 2/3 дворів мали піші наділи, які не дозволяли родині проіснувати без сторонніх заробітків чи без земельної оренди. Майже 14 % селян не мали польової землі і обходилися лише городами» [1, 363].

Побіжно зауважимо, що Черкащина (окреслена межами сучасної Черкаської області) розташована у центральній частині України, в басейні середньої течії Дніпра. Межує на півночі з Київською, на сході – з Полтавською, на півдні – з Кіровоградською і на заході – з Вінницькою областями [2].

Розглянемо нижче доробок краєзнавців Черкащини з висвітлення особливостей селянського землекористування у пореформений період. Дослідницький інтерес становить

фактологічний матеріал та узагальнення, зроблені дослідниками краю.

Інформацію про те, що в результаті реформи 1861 р. пересічні земельні наділи на Черкащині стали ще меншими, черпаємо із книги відомого науковця Василя Мельниченка «Моя Черкащина». На правобережній частині краю після здійснення реформи 1861 р. такі наділи становили 1,9 десятин на ревільку душу, а в лівобережній частині – 1,8 десятин. Автор, відзначає, що неефективність заходів аграрної реформи підтверджують її наслідки у повітах регіону: «Реформа 1861 року по суті нічого не дала жителям Корсуня. Усі найродючіші землі – 21940 десятин, залишилися у князя Лопухіна, а кріпакам відійшли мізерні найгірші наділи, за які треба було платити щорічно по 14 крб. 85 коп. з кожного двору... У Вільшаній на 1220 ревільких душ було виділено лише 2690 десятин землі, а місцевий поміщик при цьому отримав 2754 десятин» [3, 145–146].

Дослідник звертає увагу на роль уставних грамот, які було запроваджено після скасування кріпацтва, і у яких фіксувалися повинності селян та кількість виділеної їм у користування землі. Такі уставні грамоти визначали відносини між селянами і поміщиками, та часто за змістом перерозподілу земель були неприйнятні для селян, бо супроводжувалися численними так званими «відрізками» селянських земель на користь поміщиків. Так, у селян Золотоніського повіту було відрізано 18 % землі. «Колишні поміщицькі селяни отримали по 1,8 десятини, а колишні державні – по 3 десятини на ревільку душу. Викупна ціна наділеної землі перевищувала ринкову в 2,1 рази», – наведені В. М. Мельниченком факти вказують на причини подальшої пореформеної майнової диференціації селян, які стали власниками землі» [3, 145–146].

Ми погоджуємось із думкою науковця, що в цілому реформування аграрних відносин відкрило перед тепер уже вільними селянами краю широкі можливості для більш активної господарської діяльності. «Тепер селяни, як і представники

інших соціальних верств населення, могли купувати рухоме й нерухоме майно, займатися не лише сільським господарством, а й торгівлею, відкривати власну справу. Формувалися умови для перетворення робочої сили у товар і утвердження капіталістичного товарного виробництва» [3, 145–146].

Про те, як у пореформені часи жилося селянам на лівобережжі краю, на прикладі історії села Деньги (нині Золотоніського району), дізнаємося із книги краєзнавців Григорія Голиша, Анатолія Воропая і Лариси Лисиці [4]. Автори, з посиланнями на архівні джерела, зазначають, що на скасування кріпосного права в лютому 1861 р. змусили царат піти «очевидна віджилість старої системи господарювання, яку переконливо продемонстрували й наслідки Кримської війни», а також наростання соціальної напруги. Вони зауважують, що хоча реформа й принесла залежним селянам особисту свободу і з часом перетворила колишніх кріпаків на власників своєї землі, проте матеріальне становище цієї соціальної категорії все ж залишалося важким через малоземелля, а то і безземелля. Так, середній наділ на ревізку душу у Золотоніському повіті становив 2,5 десятини, а п'ята частина селянських господарств узагалі не мали орної землі [4, 66–67].

Автори резюмують, що завдяки реформуванню аграрного сектору селяни отримали кращі можливості для господарювання, а товарно-грошові відносини – потужний імпульс для свого розвитку. Динаміку перерозподілу земель ілюструють наступні наведені у книзі факти. Підприємливі деньгівчани, особливо козацького походження, скуповували землі в розорених селян, а також деяких поміщиків, господарства яких не вписувалися в новий господарський механізм. Наприклад, заможний селянин Іван Степанович Савченко купив землю та обійстя у дрібного поміщика Балана, котрий розорився через безпутний спосіб життя. Як засвідчують результати обстеження земельних володінь села Деньги та хутора Гончарівка, яке в середині 1880-х років проводив золотоніський землемір В. С. Кандиба, тамтешні селяни й козаки мали

загалом 1129 дес. землі (в т. ч. 866 дес. придатної). Значні земельні масиви були у власності золотоніського купця Лейби Єлисаветградського (мав у Деньгах 348 дес. землі), а також дворян Василя і Якова Демченків (139 дес.). До речі, вартість землі тоді зросла наполовину й сягнула 108 руб. за десятину [4, 66–67].

Зустрічаємо тут і пояснення трудової міграції, яка мала місце у пореформений період – частина малоземельних сільських мешканців змушена була стати заробітчанами на шахтах Донбасу чи в економіях Таврії.

Специфічні особливості мало землекористування у пореформений період у козацьких селах Крутьки, Лихоліти та Мельники, що на Чорнобаївщині. Про це, з посиланнями на архівну базу, подає у своєму виданні красназнавиця Марія Приліпко [5]. Вона зазначає, що реформа 1861 р. змінила становище не лише кріпаків, які стали тимчасово зобов'язаними, а пізніше – селянами-власниками, а й козаків, «які могли за кредити банку придбати нові угіддя. У Крутьках, за відомостями Полтавської казенної палати 1866 р., було 88 тимчасово зобов'язаних селян (тоді їхнє товариство належало до Богушеслобідської волості (утворена в період реформ). Викупні платежі за землею разом з відсотками селяни 2 селянських товариств сплачували ще й у 1905 р. Разом із земським податком це становило 96 крб. 25 коп. Крутьківське товариство козаків мало сплатити того року 1611 крб. 43 коп.» [5, 98].

У селі Лихоліти, як зазначає М. Приліпко, «реформа 1861 р. пожвавила господарське життя. Земля згідно з уставними грамотами передавалася селянам з виплатою за неї протягом 49 років. В урочищі неподалік села створилися: Орлаське товариство тимчасово зобов'язаних селян (47 осіб), Орлаське (спочатку Лихолітське) – 12 осіб казенних селян та Лихолітське товариства козаків. Ці товариства ще і у 1905 р. вносили в казну плату за землю, яка сплачувалася разом з відсотками за кредит та земськими зборами. У 1905 р. товариство козаків мало сплатити 1409 крб. 8 коп.» [5, 237].

У пореформений період село Мельники жило новими і старими проблемами. «Новими – як згідно уставної грамоти одержати той клаптик землі, що після реформи 1861 р. вимежований там, далеко від села, в полі, а старими – як жити далі, як прогородувати сім'ю, де взяти кошти, щоб оплатити жадану волю і землю. Дали «розстрочку» на 49 років... тож доведеться оплатити і дітям, і внукам. 53 особи казенних селян у 1883 р. мали сплатити 344 крб. за оренду 137 десятин «неудобної землі». Козаки Мельниківської волості (2905 чол.) мали сплатити в листопаді – грудні 1866 р. 352 крб. лише процентної ставки за взятий кредит. У 1889 р. в Мельниках існувало 3 товариства селян-власників: колишньої поміщиці Дубровіної, нащадків поміщика Петра Олексійовича Кононовича, поміщиків Требинських. Лише окремі селяни повністю викупили наділи до 1905 р. Решта ще і у 1905 р. мала сплатити 218 крб. 28 коп., казенні селяни – 191 крб. 26 коп., Мельниківське товариство козаків – 3076 крб. 50 коп» [5, 452].

Про особливості землекористування у пореформений період на Драбівщині і Золотоніщині (у складі Полтавської губернії) ґрунтовно і фахово написано у книзі В. Козоріза [6]. Краєзнавець, опрацювавши великий масив першоджерел, зазначає наступне: «Фактично під час реформи тимчасово зобов'язані селяни князя Барятинського викупили всю землю, яка й раніше була в їхньому надільному користуванні, і середня забезпеченість землею практично не змінилась. Але ми знаємо, що не всі селяни скористалися своїм правом на викуп землі, бо тільки по Драбову відмовилися отримувати землю близько 60 осіб. Серед них згадуються Омелян Телєпа, Михайло Потапенко, Петро Соломаха, Тихон Сакун, Микита Балюра та інші. Моделюючи психологію такої поведінки селян, серед можливих мотивів автор відзначає або зневіру в реформі, або що «вони не захотіли зв'язувати себе фінансовими зобов'язаннями перед поміщиком та громадою. А, можливо, свою роль тут зіграли чутки, які посилено мусувалися в селянських масах, що незабаром землю роздаватимуть

безкоштовно, без викупу» [6, 126]. Він робить припущення, що земля, яка раніше була в надільному користуванні таких селян, була викуплена іншими, тож це не вплинуло на загальний баланс селянського землекористування. «Як би там не було, – зазначає В. Козоріз, – а в результаті реформи значна частина селян нашого краю отримала довгоочікувану особисту волю, яка вивела їх з кріпацтва й дала можливість самостійно господарювати на своїй землі. Загалом лише селяни п'яти поселень, що належали князю А. Барятинському, викупили в нього понад 7 тисяч десятин землі. При цьому загальна сума викупних платежів по них склала понад 246 тис. крб., а середня вартість однієї десятини викупленої землі – 36,7 крб.».

Щодо динаміки реформи, то автор зазначає, що «станом на 1869 р. більшість драбівських селян вже вважалися селянами-власниками, на відміну від мешканців Дуніновки, які все ще залишалися в статусі тимчасово зобов'язаних селян. А з 1 січня 1883 р. за царським наказом всі селяни припинили обов'язкові стосунки з поміщиками й перейшли в розряд власників» [6, 126].

На підставі статистичних даних щодо тогочасної вартості землі В. Козоріз робить висновок, що в результаті селянської реформи жителі Драбівського краю отримали не просто землю, а значний капітал, ринкова вартість якого постійно зростала. Адже «з 1881 по 1885 рік вартість польової землі в Золотоніському повіті зросла на 134,8 %, а в степовому районі, до якого відносився Драбів та навколишні села, – аж на 157 %. За даними губернського перепису, у 1885 р. середня вартість однієї десятини польової землі в степовому районі Золотоніського повіту складала 108 крб, а її дохідність оцінювалась у 7,94 крб. за десятину. За цей час зросла і вартість присадибної землі та сінокісних угідь. Причому, після повного викупу поміщицької землі, селяни стали її повноцінними господарями і в разі чого могли вигідно продати чи обміняти свої земельні наділи. Наприклад, лише протягом 1881–1885 років по степовому району Золотоніського повіту (до нього входило

8 волостей) було зафіксовано 32 випадки купівлі-продажу присадибної землі і 88 випадків – польової. При цьому середня вартість присадибної землі склала 186 крб., а польової – 108 крб. за десятину» [6, 127].

До речі, В. Мельниченко теж робить висновок, що після реформи 1861 р. активізувалося надходження землі у ринковий обіг. «Поміщики, які не скористалися наданою можливістю модернізувати своє господарство, рано чи пізно опинялися перед необхідністю продавати землю. Покупці – головним чином підприємці, поміщики і навіть заможні селяни, створювали на цій землі господарства з виробництва товарної продукції на внутрішній або зарубіжний ринок [3, 146–147].

Проте красєзнавці Черкащини засвідчують, що попри очевидні зрушення в земельних відносинах реформа не принесла селянам полегшення, зокрема на лівобережжі краю: «адже в них було відрізано 18 % землі, а середній наділ на ревізку душу (особу чоловічої статі) становив у повіті лише 2,5 дес. 1/5 селянських господарств не мали орної землі. Поміщикам належало 35,5 % ґрунтів, а кільком десяткам тисяч селянських родин – лише 43,6 %» [7, 24–25].

Дослідники Г. Голиш, Л. Голиш, М. Пономаренко відзначають, що завдяки реформуванню аграрного сектору «селяни отримали кращі можливості для господарювання, а товарно-грошові відносини – потужний імпульс для свого розвитку». Вони наводять таку статистику на підтвердження свого висновку: «У пореформений період у Гельмязеві та інших селах цієї волості працювали 2 млини з паровими двигунами, 34 вітряки, 7 олійниць, 6 кузень, 250 ткачів, 46 кравців та ін. Далеко за межами краю був відомий маєток Ф. Мерінга «Великий Коврай» площею 2200 дес., де застосовувалася 18-пільна система і був кінний завод» [7, 24–25].

Професор В. Мельниченко також відзначає зростаючий рівень аграрних технологій та технічного оснащення поміщицьких економій у контексті аграрно-промислової спеціалізації Черкаського краю: «На Черкащині у технічному

відношенні особливо виділялися великі економії із значними плантаціями цукрових буряків та польові господарства цукрових заводів. Ці господарства мали оборотні капітали, інвентар і використовували працю великої кількості найманих сільськогосподарських робітників. У таких господарствах, як Смілянська, Шполянська, Таганчанська та Городищенська економії, застосовувалися 4–7-пільні, а то й 8–12-пільні сівозміни. На оранці використовувалися 146 металевих плугів поліпшених систем, культиватори, дискові борони тощо. Прикладом раціонального ведення землеробства у пореформений період може слугувати Смілянська економія графа Бобринського, де було запроваджено 16-пільну систему обробітку землі, штучне угноєння, працювали кінні та парові плуги, розпашники, котки, шлейфери та інша техніка. В економії працювало понад 1 тис. найманих робітників. Оборотний капітал господарства становив 435 тис. крб.» [3, 146–147].

Звернімося до родючих земель правобережної Черкащини. Про те, як маніфест Олександра II про скасування кріпосного права вплинув на землекористування селян Кам'янщини, дізнаємося зі статті краєзнавиці Марії Шкаліберди [8], яка зазначає, що під час проведення реформи «на території нашої місцевості, як і скрізь, краща і більша частина земель залишилась, звичайно, в руках поміщиків. У положенні про реформу були встановлені найвищі і найнижчі розміри селянських наділів. Середній наділ кам'янських селян на душу населення становив 1,90 десятини з щорічною виплатою викупних платежів в 2 крб. 41 коп. за десятину. Ціни викупу коливались в залежності від якості ґрунту. Найвища викупна ціна на території нашого району була в селі Завадівці – 2 крб. 77 коп. І найнижча в селі Куликівці – 1 грн. 50 коп. Реформа принесла селянам Кам'янки мізерні наділи, які не могли забезпечити їх життя. Сам власник Кам'янки мав у своєму розпорядженні 5428 десятин землі, а 755 селянських господарств володіли всього лише 1827 десятинами. Або інакше кажучи 74,2 % всієї орної землі після реформи належало поміщикам, селянам – 24,5 % і церкві – 22 %» [8, 36].

А ось якою була регіональна специфіка земельної реформи на Чигиринщині (тодішня Київська губернія). Нами проаналізовано історію майже кожного села Чигиринщини [9]. Перед реформою 1861 р. селянство Чигиринщини поділялося на селян поміщицьких і казенних. Його розшарування виявлялося тут особливо яскраво. Так, відсоток селян, що мали злидненні земельні наділи, був тут вищий, ніж у середньому по губернії. Багато з них не мало реманенту. З обстежених 4303 дворів (4618 господарств) повіту 71,2 % були безкінними. Класифікацію земель комісії провели неправильно: вони показали придатними для обробітку піски, болота, пасовиська, які не обкладалися платежами при попередніх люстраціях. Це дозволило підвищити плату за ґрунти від 20 до 60 %. Селяни Чигиринщини виступили проти грабіжницького характеру реформи. Вони рішуче вимагали переділу поміщицької та державної землі, збільшення розмірів наділу до 5 десятин на ревільку душу [9, 137]. Наприклад, у с. Боровиця, під час ліквідації кріпосного права царським указом від 16-го серпня 1863 р. державних селян було переведено до розряду селян-власників. Їх примусили за 49 років викупити свої наділи. У ході переобліку та межування земель кріпосники вдалися до нарахувань, які перевищували справжню ціну наділів. Селян присилювали викупувати піски, болота, пасовиська. Навіть голова Черкасько-Чигиринського з'їзду мирових посередників доповідав київському генерал-губернаторові, що через неправильну класифікацію земель платежі підвищилися від 20 до 60 %. Серед сіл, де підвищення платежів було особливо великим, він назвав і Боровицю. Шахрайські махінації панства викликали обурення селян. У 1875 р. вони відмовилися платити будь-які державні податки і зажадали загального переділу землі з розрахунку 5 десятин на душу. Наприкінці XIX – на початку XX ст. внаслідок розорення бідноти кращі землі опинилися в руках багатіїв [9, 138].

А у селі Медведівка на цій же Чигиринщині, після скасування кріпацтва селяни не тільки не одержали жаданої

землі, а й втратили ту, на якій господарювали. Найродючіші ділянки були відібрані поміщиком, згодом їх скупив цукро-заводчик Терещенко. Селяни Медведівки, як і в інших селах Чигиринського повіту, продовжували боротьбу за землю, за негайне і повне звільнення від поміщицької залежності. Для придушення заворушень київський генерал-губернатор змушений був 1861 р. надіслати до Чигиринського повіту каральний загін із 200 солдатів [9, 139–140].

Скасування кріпацтва не принесло полегшення від поміщицького визиску і селян та жителям села Мельники. За поміщиком залишалося 5897 десятин кращої землі, а селянам – на умовах важкого викупу – цар передав 992 десятини угідь, з них 207 десятин були майже непридатні до використання. Понад 40 років мешканці села мали виплачувати 22 922 крб викупу. Безземелля та злидні гнали їх у Крим і Таврію на заробітки, і часто вони звідти не поверталися [9, 140].

Найбільш проблемним для Чигиринщини виявився процес складання люстраційних актів. Про це, на прикладі історії села Боровиця, розповідає у своїй книзі дослідник регіональної історії Олександр Солодар [10]: «Коли на початку 1870 р. у селах Чигиринського повіту почалися люстраційні роботи, селяни почали вимагати переділу землі по 5 десятин на душу. У відповідь 28 травня 1870 р. було видано указ, який дозволяв перевести селян Чигиринщини на общинне землекористування без збільшення земельних наділів. Як наслідок, виник розкол у селі на заможних селян, які погоджувалися на підписання люстраційних актів, за що їх називали «актовиками», та бідніших – «душовиків». Бідні селяни схилилися на перехід на общинне землеволодіння, оскільки плекали надію змінити порядок розверстки грошових повинностей. Згідно з існуючою практикою, ділянкове землеволодіння не співпало з розкладкою податків, отож і виходило, що навіть безземельний селянин, що мав у родині чотири душі, мав сплатити податкових зборів близько 20 крб., що дорівнювало місцевій річній платі найманого робітника; якщо ж до того у селянина

були малолітні діти, то становище його родини ставало вкрай важким» [10, 65–66].

На Корсунщині, як зазначає історик і краєзнавець Станіслав Степенькін [11], «...після скасування кріпацтва 1861 р., серед селян посилилась майнова диференціація. Вони розпалися на соціальні групи: куркулів (сільських багатіїв), середняків (заможних селян) і бідноту. На селі більшість складали середняки, які мали мало землі. У бідняків землі майже не було. Куркулі і середняки створювали свої малі підприємства і нагромаджували значні капітали» [11, 189].

Про стан селянського землекористування в пореформений період на місцях колишніх селянських військових поселень йдеться у книзі краєзнавиці Катерини Шумейко про історію села Папужинці, що на Тальнівщині [12]. Автор пише: «Зважаючи на те, що Папужинці ще донедавна були військовим поселенням, то великих землевласників вони не мали. І селяни, отримавши свободу, сподівалися, що їх наділять землею. Розподіл відбувався так: частину землі віддали церкві, частину відводили для вигону худоби, цвинтаря тощо. Решту ділили між господарствами пропорційно від кількості душ у родині. Через кожні 10–15 років ті наділи переглядали і змінювали відповідно до зміни кількості членів родини. Тож спритніші роди почали збагачуватися за рахунок збільшення площі своєї землі. Це були родини Мельників, Клейманів, Масненків, Ратушних. Згодом у приватну власність одному з них перейшов уже згадуваний водяний млин на Гірському Тікичі. У 1872 р. його викупив у довічне володіння селянин П. Мельник» [12, 63–64].

На прикладі села Паланка Уманського району краєзнавець Леонід Панченко [13], зазначає, що «після ліквідації військового поселення в 1860 р. у селі не було великого землеволодіння і, відповідно, землевласника, а тому майже всю землю поділили між селянами. Так на одну селянську сім'ю припадало в середньому 2–4 десятини землі, але, в той же час, десятки родин мали менше однієї десятини. Серед них були

Смирнов Т. О. (мав 0,5 дес.), Максименко А. І. (1 дес.) та інші. Але й були заможні селяни: Трохим Руденко, Матвій Іщенко мали 12–14 десятин. Більшість дворів (15 %) були безкінними, 25 % не мали сільськогосподарського інвентарю. Селяни, які не мали землі, змушені були працювати на уманських підприємствах» [13, 40]. Тобто, маємо інформацію про вплив робочої сили із села в місто у пореформені часи, що свідчить про промисловий розвиток Черкаського краю.

Дослідник Володимир Чос [14, 668], із посиланнями на архівні джерела, наводить приклади того, як саме ошукане селянство виступало проти фактичного пограбування поміщиками: «після скасування кріпацтва в 1861 р. селяни отримали в подвірне користування на одного платника податків (ревізку душу) 3 десятини землі, або 84,36 дес. на 23 845 чоловіків населення Городища і Млієва. Поміщикам залишилось понад 40 тис. десятин. Ошукане селянство всіляко заперечувало проти такого пограбування. 1882 р. штабс-офіцер корпусу жандармів у Городищі повідомляв губернатору: «всі селяни княгині Воронцової рішуче відмовляються від будь-яких умов підписання уставних грамот». Поміщиця викликала дві роти Олексопольського та Кременчуцького піхотних полків і шляхом екзекуції примусила селян скоритися. Проте боротьба не припинялася. Про це свідчать потрави посівів, що належали поміщиці Балашовій. Остання, володіючи 9 тис. десятин, одержувала від оренди землі близько 20 тис. карбованців на рік, а селянам платила за поденщину: чоловікам – по 25–30 копійок, жінкам – 15–20 копійок. Дітей наймали збирати на бурякових плантаціях жуків, хробаків, зрізувати бур'ян [14, 668].

У написаній краєзнавцем Володимиром Шевчуком історії Шполянського краю [15] черпаємо наступне: «Особливістю земельної реформи на Черкащині, як і на всій Правобережній Україні, були дещо вигідніші її умови для селян. Це було спричинено повстанням у Польщі з метою відокремлення від Російської імперії, в якому взяли участь деякі поміщики-

поляки, що проживали в Україні. З метою їх покарання розмір викупних платежів селян за землю зменшувався на 20 %, а уставні грамоти, які укладалися між поміщиками і селянами щодо розподілу земель, тепер зразу перетворювались на викупні акти. А так званих відрізків земель на користь поміщиків в нашому краї зовсім не було. У результаті цього у володіння селян перейшла дещо більша кількість поміщицької землі. Так, наприклад, у володіння селян Шполи перейшла приблизно третина всіх колишніх поміщицьких земель. Проте, в цілому, кількість отриманої селянами землі була не дуже великою і коливалась від 3–5 десятин на двір. Так, селяни Шполи отримали на один двір по 4 десятини сажнів корінного наділу, за який треба було сплатити викуп сріблом або відробити у поміщика 90 днів, у тому числі 54 влітку і 36 взимку. А селяни Матусова отримали в середньому по 3 десятини, за які мусили сплатити поміщику генерал-лейтенанту Івану Олексійовичу Орлову більше 133000 рублів сріблом» [19, 65–66].

Про те, що відбувалось на Монастирищині у пореформений період, дізнаємось із книги краєзнавця Івана Волошенка [16]. Наприклад, подаючи історію одного із містечка Цибулів, дослідник констатує, що «з 19 лютого 1861 р. після опублікування царського Маніфесту цибулівці стали політично і в правовому відношенні незалежними від Рогозинських, перестали бути їх власністю. В тому ж році розпочалася земельна реформа з тим, щоб селяни стали також економічно незалежними від поміщиці. У нашому повіті на кожну ревізську душу нарізали по 2,07 десятини ціною по 2 крб 10 коп. золотом за кожну десятину. Нарізали і тут 636 чоловікам 1316 десятин (636 x 2,07 дес.), що коштувало 2721 крб золотом. Як і скрізь, за ці землі поміщиці 80 % вартості землі заплатила державна казна (у селян грошей не було). За решту (20 % вартості) Рогозинська вирішувала сама, як бути кожному двору: чи сплатити грішми, чи відробити у її економіях. Селяни Цибулева не

погодилися з цим, не підписували Уставну грамоту, вимагали повернути їм відрізки 1848 і цього, 1861 року. А їх, як побачимо, виявиться аж 502 десятини». Така непокора селян відбувалася у багатьох селах, що в подальшому спричинило відповідну реакцію царату, що й відбито в Уставній грамоті цього села, яка зберігається у місцевому музеї [16, 38].

Отже, аналізуючи краєзнавчий доробок сучасних дослідників Черкащини, можна зробити висновок, що у широкому спектрі краєзнавчих досліджень помітне місце відводиться аграрній тематиці і, зокрема, вивченню регіональної специфіки землекористування на землях сучасної Черкащини після реформи 1861 р.

Автори, з посиланнями на архівні джерела, аналізують причини і наслідки соціально-економічних протиріч в ході аграрних трансформацій, наводять численні факти утисків селянства. З одного боку, реформи розглядаються як позитивні для селян з огляду на радикальну зміну їхнього соціального статусу – довгоочікувана воля дала можливість колишнім кріпакам самостійно господарювати на своїй землі і входити у ринкові земельні відносини. А з іншого боку, з'ясовано, що скасування кріпацтва не принесло селянам у своїй масі значного полегшення їхнього економічного становища і не позбавило від поміщицького визиску. Посилилась майнова диференціація, мали місце факти економічного примусу і фіксація насильницьких дій під час несправедливого перерозподілу власності на селі. Засвідчено факти непокори і протистояння селян сваволі землевласників.

Опрацювання дослідницьких розвідок краєзнавців Черкащини дає підстави стверджувати, що їх автори дотримувалися принципів науковості, історизму, об'єктивності та документальної достовірності. Події, які відбувались в селах Черкащини в пореформений період, висвітлено на підставі писемних джерел і архівних матеріалів.

1. Крижанівська О. Селянське землекористування у пореформений період // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп. ред.). К. : Наук. думка, 2006. Т. 1. С. 363.
2. Черкаська область. Географічне положення [Електронний ресурс]. Сайт Черкаської ОДА. URL: <https://ck-oda.gov.ua/heohrafichne-polozhennya/>
3. Мельниченко В. М. Моя Черкащина (історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності). Черкаси: “Вертикаль”, видавець Кандич С. Г., 2023. 372 с.
4. Голиш Г., Воропай А., Лисиця Л. Село Деньги в українській історії від давнини до сьогодення: люди і події: історико-краєзнавчий нарис. Черкаси: “Вертикаль”, видавець Кандич С. Г., 2022. 328 с.
5. Приліпко М. В. Чорнобаївщина. Нариси історії населених пунктів (від найдавніших часів до сьогодення). Книга 2. Черкаси: видавець Чабаненко Ю.А., 2014. 566 с.
6. Козоріз В. П. Дабів і Дабівщина. Нариси з історії рідного краю. Черкаси: “Вертикаль”, видавець Кандич С. Г., 2019. 564 с.
7. Голиш Г. М., Голиш Л. Г., Пономаренко М. Ф. Подорож Златокраєм. Нарис історії та сьогодення Золотоніського району. Черкаси: “Вертикаль”, видавець Кандич С. Г., 2008. 572 с.
8. Шкаліберда М. Економічний розвиток Кам'янки ХІХ ст. // Місто на скелястих берегах Тясмину. Черкаси: “Вертикаль”, видавець Кандич С.Г., 2019. С. 35–38.
9. Лазуренко В. М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення): навч. посіб. Черкаси: Ваш Дім, 2004. 456 с.
10. Солодар О. Боровиця. Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А., 2023. 480 с.
11. Степенькін С. Ю. Соціальні процеси на Корсунщині // Малий енциклопедичний словник Корсунщини. Т. 2 (Л – Я). Корсунь-Шевченківський : АТ “Миронівська друкарня”, 2004. С. 189.
12. Шумейко К. В. Немає милішого краю ніж той, де судилось зрости. Папужинці й папужани: історія й сьогодення. Чернігів : ПАТ “ПВК “Десна”, 2023. 704 с.
13. Панченко Л. С. Рідне село (історико-краєзнавчий нарис). Умань, 2006. 348 с.
14. Чос В. Г. Городище – рідне місто. Черкаси: видавець Ю. Чабаненко, 2017. 368 с.
15. Шевчук В. В. Історія Шполянського краю. Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. 184 с.
16. Волошенко І. І. Нариси з історії поселень Монастирищенського району Черкаської області. Монастирище: Монастирищ. комун. виробничо-поліграфічне підприємство “Мрія”, 2003. 464 с.

Петро ГОРОХІВСЬКИЙ

**«СОЦІАЛІСТИЧНЕ ЗМАГАННЯ»
ХРИСТИНІВСЬКИХ ЗАЛІЗНИЧНИКІВ
У 1930-х РОКАХ: МІФИ ТА РЕАЛЬНІСТЬ
(за матеріалами місцевої преси)**

Великі плани соціалістичної модернізації народного господарства, до реалізації яких більшовицька партія і уряд приступили у кінці 20-х і у 30-х роках минулого століття, передбачали здійснення індустріалізації (прискореного розвитку провідних галузей важкої промисловості) і кардинальних змін у сільському господарстві, що передбачали насильницьке об'єднання селян в колективні господарства та встановлення в сільському господарстві командно-бюрократичної системи управління.

Найважливішою основою здобутків країни у цей період стали подвижництво і героїзм мільйонів рядових трудівників. Більшовицька партія, окрім інших методів і засобів виконання практично нереальних планів соціалістичного будівництва, зробила ставку на інтенсифікацію праці робітників і селян. Цього вона намагалася досягти двома шляхами. Перший – використання трудового ентузіазму населення у вигляді соціалістичного змагання у різних формах і видах, другий – шлях примусу і залякування.

Соціалістичне змагання – типово радянський термін на означення різноманітних, переважно позаекономічного характеру, заходів з метою підвищення продуктивності праці, в основу яких покладено не стільки стимули матеріального зацікавлення, як звернення до «соціалістичної свідомості» працівників віддати додаткові зусилля на побудову соціалізму¹.

¹ Соціалістичне змагання. URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/Соціалістичне_змагання) (дата звернення: 02.06.2024).

Виробниче, а згодом соціалістичне змагання, за твердженням радянської історіографії, стало масовим явищем. Різними його видами і формами були охоплені працівники практично всіх сфер виробництва по всьому Радянському Союзу.

Партійні органи через місцеву пресу поширювали міфи про добровільну участь робітників у виробничому змагнні, їх надзвичайну активність, значні економічні результати від змагань, всіляко популяризували ті чи інші види змагання, закликаючи до участі у них якомога більшу частину робітників і колгоспників.

І населення в тій чи іншій мірі відгукувалося, або було змушене до цього, і брало участь у реалізації різних починань. Населення по-різному відносилося до соцзмагання: були і досягнення і певний спротив. Соцзмагання виявилися прихованою формою експлуатації трудящих, хоч і для благородних цілей.

Вивчення досвіду соціалістичного змагання було пріоритетною темою для радянських істориків, які розглядали соціалістичне змагання як прояв трудової ініціативи мас. Осмислення феномену виробничого змагання частково знайшло відображення у пострадянській історіографії. У низці статей розвінчувався цей та інші міфи і розкривалися негативні наслідки трудового штурму для виробництва й робітників. Реалістичну оцінку цього явища дають історики М. Троян², П. М. Чернега³, О. Мовчан⁴ та інші. Окремі його

Пам'ятник паровозу Ер-773-06

² Троян М. За кулісами стахановського руху. Проблеми історії України, факти, судження, пошуки. Вип. 1. Київ, 1991. С. 69–84.

важливого засобу підвищення ефективності праці на залізниці в умовах будівництва соціалістичної економіки, з'ясувати шляхи і способи поширення радянських міфів про соціалістичне змагання і реальний стан справ у виробничих процесах того часу.

Предметом аналізу стали газетні публікації, пов'язані з цією тематикою, вміщені у місцевих газетах протягом 1932–1938-го рр.

Залізничники Христинівщини у кінці 1920-х і у 1930-х рр. були залучені до участі у соціалістичній реконструкції промисловості і транспорту. Серед них наполегливо популяризувалися і поширювалися різноманітні патріотичні починання робітників та інженерно-технічних працівників у виробничому змаганні. Наприклад, прагнення достроково виконати першу п'ятирічку, самопожертва сотень і тисяч ентузіастів, які відмовляли собі в найнеобхіднішому, щоб якомога швидше побудувати економічний фундамент соціалізму. Про це можна було дізнатися із вузлової газети «Христинівський залізничник».

У пресі пропагувалися різні форми виробничого змагання: «зустрічні зобов'язання», «рух за складання і виконання техпромфінплану», «госпрозрахункові бригади», «громадські

Дотис про досягнення бригади А. Ярошук

буксири» тощо. Це робилося з пропагандистською метою, а певна частина робітників тоді ще вірила у необхідність змагання і з ентузіазмом включалась у нього.

Залізничники Христинівщини долучилися до великої кількості конкурсів і змагань, які проводилися тоді в СРСР. Для виконання місячних, річних завдань оголошувалися п'ятиденки, декадники, дводекадники, які переростали в місячники. Зокрема, у серпні 1932 року було оголошено і подовжено декадник оздоровчого ремонту вагонів. Старанних і добросовісних робітників (Сироветніка, Пічкура) преміювали 100 карбованцями, Павлевському, Вахлюку видали премію в розмірі 75 і 50 крб.

Адміністрація і партійне керівництво залізничного вузла всіляко спонукали робітників до інтенсивної, на грані людських можливостей, праці. Так, 21–31 березня 1932 року по вузлу Христинівка було оголошено штурмовий декадник, протягом якого слід було виконати й перевиконати всі виробничі показники. Завдання не було реальним. Тоді на підставі так званої телеграми від імені партосередків вузла прозвучав заклик продовжити декадник до 10 квітня включно і самообілізуватися на 100 %⁵.

Держава постійно нагадувала своїм підданим про їх зобов'язання брати участь у соцзмаганні. З цією метою навіть було запроваджено День ударника.

На шпальтах «Христинівського залізничника» пропагувався досвід кращих машиністів-ударників. Перед робітниками ставилися завдання добиватися високої якості ремонту паровозів, забезпечувати добрий догляд і правильну організацію експлуатаційної роботи кожного паровоза.

До річниці соцзмагання кращим подарунком вважалося забезпечення доброякісного ремонту паровозів. Зокрема, у вузловій газеті повідомлялося, що паротяг (паровоз) Щ-Ч 1619 прибув до фінішу пробігу у кращому стані, ніж був

⁵ Паротяг Щ-ч 1619 // Христинівський залізничник. 1932. 25 березня.

на початку конкурсу. На ньому працювали машиністи спарених бригад М. Іскри та М. Гаркавенка. Їхній паровоз брав участь у Всеукраїнському змаганні⁶.

У 1932–1933 роках проводився рух «За звання лучшей станції СССР». Христинівський залізничний вузол (машиністи, диспетчери, кондуктори, бригади ремонтників) неодноразово був переможцем цього та інших конкурсів.

Під час проведення цього конкурсу на сторінках газети «Христинівський залізничник» висвітлювалися досягнення

паровозного депо «Христинівка». У статтях у приклад ставилася робота залізничників-передовиків. Однак невдачі чи невиконання плану завжди «списувалися» на окремих людей.

Так коли спаровану їзду було виконано лише на 97 %, то винними у цьому були визнані щойно прийняті кочегари Могильницький, Шевченко, Курган та Кочинський⁷.

Перше місце у Все-
союзному змаганні се-
ред ремпунктів посів
Христинівський рем-

Кращі стахановці залізничного вузла

⁶ Там же.

⁷ День ударника відзначимо новими перемогами // Христинівський залізничник. 1932. 12 грудня.

пункт (премія 20 тис. крб). Залізничники Христинівщини прославилися у цьому конкурсі. Кращим вагонником-бригадиром України став Антон Ярощук. Його бригада отримала премію 2000 крб. Крім загальної грошової премії А. Ярощук отримав персональну премію в розмірі 200 крб та почесну грамоту. Перемога бригади А. Ярощука спонукала до активізації інших бригад ремонту паротягів. У цей же день позапланово до ремонту паротяга ОВ 3969 приступило 10 залізничників⁸.

У 1932–1933 роках залізничників, крім чисто професійних зобов'язань, змушували здавати державі хліб за користування посівною землею в полі та на садибах. Хліб вони здавали під загрозою репресивних заходів.

Залізничників вузла Христинівка у час після виконання нелегких основних трудових обов'язків, у тому числі нічних змін, цілодобового чергування, також змушували працювати на колгоспних полях. Наприклад, 8 липня 1933 року на полях с. Христинівка працювало 102 чоловіка і склали 134 копиці.

Районна газета писала, що «ударною працею відзначилися Бриман, Шуляк, Серветніков, Богданов»⁹. Слід зазначити, що це був непоодинокий факт прямої експлуатації робітників.

Крім видимої важкої фізичної праці залізничників змушували здавати частину доходів на реалізацію різних державних проектів. Наприклад, у жовтні 1932 року розгорнувся зустрічний рух за збір коштів на будівництво літака «Максим Горький». Залізничників вузла заставили взяти зобов'язання зібрати до 15-ї річниці Жовтневої революції не менше 500 крб. Активістами в цьому почині призначили робітників тт. Гороховського і Рязанова. Поширення цього почину і контроль за його виконанням взяла на себе газета

⁸ У боротьбі за передову станцію // Христинівський залізничник. 1932. 25 жовтня.

⁹ Мицик, Магрицька. Політика хлібозаготівлі – політика голодомору. URL: <http://www.vox.com.ua/data/osnovy/2005/11/27/polityka-hlibozagotivli-polityka-golodomoru.html>.

«Христинівський залізничник». І робітники відгукувалися: «Виклик тов. Горьовського приймаю. На будовання літака «М. Горький» вношу 5 крб. Викликаю тт. Васютинського та Рака», – писав у вузловій газеті робітник В. Яремич¹⁰.

У роки другої п'ятирічки продовжується експлуатація гасла ударництва, але появляються й інші види соціалістичного змагання. Зокрема у липні-серпні 1934 року кондуктори Христинівського кондукторського резерву зобов'язалися наслідували метод Кутафіна. Вони працювали на збірних поїздах, досягли значних успіхів і, як писала газета, «стали дійсними ударниками соціалістичного руху». За два місяці вони мали такі показники нагону: Іванов М – 25 год.; Славський М. – 21 год.; Рябченко Г. – 19 год., Кравчук Ар. – 16¹¹.

Залізничників закликали долучитися до кривоносівського руху. Всіляко заохочувався ентузіазм робітників, не стільки матеріальними стимулами, а й прикладами інших людей. У приклад ставилося і понаднормове розвантаження вагонів, і економія палива, і збільшення швидкості руху транспорту.

Зокрема, у місцевій пресі повідомлялося, що на станції Христинівка бригада вантажників (бригадир Персіков) розвантажує вагони за 25–30 хвилин при нормі 1 год. 30 хв.

Зрозуміло, що таких нормативів повинні були дотримуватися й всі інші бригади¹². Машиністами-кривоносівцями стали Данилов, Мудрик, Пісковий, Андрейцев, Шмідт та інші.

*Машиніст
М. Ф. Діденко*

¹⁰ Збір коштів будівництва літака «Максим Горький» // Христинівський залізничник. 1932. 10 жовтня.

¹¹ Брати приклад з кутафінців // Христинівський залізничник. 1934. 18 вересня.

¹² Нам повинні допомогти командири // Христинівський залізничник. 1938. 6 січня.

*Машиніст-
орденоносець
М. Воевудський*

У 1936 р. набуває поширення стахановський рух. Він знайшов своїх послідовників і серед залізничників Христинівщини. Першим і найбільш відомим стахановцем на станції Христинівка став М. М. Воевудський. Він і машиніст Єфремов відгукнулися на заклик комсоргів 75 шахт Донбасу розгорнути могутній стахановський рух. Здобутки Воевудського були вельми вагомими. За зразок йому у роботі, як він заявляв, слугували шахтар Олексій Стаханов та машиніст Петро Кривоніс, ідейними натхненниками – перший машиніст СРСР – тов. Й. В. Сталін і залізничний нарком Л. М. Каганович. Зокрема, М. Воевудський задану технічну швидкість в 32,2 км збільшив до 42 км і до 25 грудня зеконював 20,45 т вугілля (за рік), організував 2 стахановські школи. До 1 березня 1936 р. машиніст зобов'язувався передати свій досвід всім паровозним бригадам. Його заробітна плата зросла майже втричі і становила 700–900 крб на місяць¹³. Він став першим орденоносцем на залізничному вузлі.

Машиніст Єфремов очолив рух наставництва. До нього, як до наставника, було прикріплено 18 паровозів. За 30 років роботи він розробив методику безаварійної експлуатації паровозів, ділився своїм досвідом, разом з тим вимагав від керівництва створення для себе відповідних умов праці. І керівництво йшло йому назустріч.

Для поширення досвіду роботи, поширення духу суперництва організувалися зльоти стахановців залізниці. Від Христинівки до Києва на зліт було делеговано 18 кращих стахановців-залізничників.

¹³ А попереду ще більші перспективи // Христинівський залізничник. 1936. 1 січня.

Залізничники Христинівки брали на себе зобов'язання ще ширше розгорнути стахановський рух. Від стахановських діб відбувається перехід до стахановських п'ятиденок, декад, місяців. З'являється ідея зробити станцію стахановською, організувати стахановські школи.

Машиністи-стахановці починають водити поїзди по-кировоносівськи. Вслід за М. Воевудським почали водити поїзди зі збільшеною вагою і збільшеною швидкістю (Лебедюк дав технічну швидкість 40 км/год замість 32; Петров – 40 км/год проти 33; Плахотнюк виконав 46 км/год замість 36)¹⁴. Зокрема, у місцевій пресі зазначалося, що 24 січня 1936 року зі станції Тальне до станції Христинівка було проведено поїзд № 837 вагою в 1002 т. Норму перевищено на 222 т. Поїзд провів машиніст-стахановець Плахотнюк¹⁵

У 1937 р. робітники депо Христинівки відповіли на заклик Макиївського і Тульського залізничних вузлів новими піднесеннями виробничих показників. Машиніст-ударник стахановського призову тов. Охота провів поїзд вагою в 907 тонн (132 км), а токарі Шершун та Іванченко виконали норми на 250 і 255 %. Цими досягненнями робітники «били ворогів народу». Кращим машиністом-кировоносівцем у 1937 р. став Мудрик.

У цьому ж році виник новий вид стахановського руху «За тисячі воронцовських груп». Ініціатором став Костянтин Воронцов з вагонної дільниці Томської залізниці. Змагання поширювалося серед комсомольців. Комсомольська організація була однією з перших, яка відгукнулася на цей заклик (стрілочник тов. Когут змагався з стрілочником другого поста тов. Данчиком, тов. Кошель описував вагони за 25 хв, а розмітку вагонів робив за 5 хв)¹⁶.

¹⁴ Поїзди водити по-кировоносівськи // Христинівський залізничник. 1936. 18 січня.

¹⁵ Рекорди машиністів // Христинівський залізничник. 1937. 15 лютого.

¹⁶ Працювати як Костя Воронцов // Христинівський залізничник. 1937. 23 січня.

Допис про стахановців залізничного вузла

залізничної лікарні, стрілки-охоронці, диспетчери. Зокрема, диспетчер Сидоренко свої завдання виконував на 136–147 %, без браку.

Стахановський рух поширювався і серед жінок. Зокрема і вузловій газеті відзначалася бригада побільниць, яка свою норму перевиконувала на 150–200 %. Кращою серед них була Ірина Максименко. Робітниця була щаслива, що її роботу оцінили і вона отримала премію.

Жінок-домогосподарок також залучали до участі у різного виду змаганнях. Вони повинні були прибирати залізничні приміщення, слідкувати за порядком у їдальні, на вокзалі, приводити у культурний стан депо, розчищати від снігу станцію, колії¹⁷. Зрозуміло, що всі ці роботи вони виконували безплатно. Фактично це була експлуатація жіночої праці, але її називали «соціалістичним ентузіазмом».

У поширенні ідеї соціалістичного змагання у різних його формах у 1936 р. активно використовується місцева преса. У кожному номері розміщувалися дописи про високі досягнення передовиків соціалістичного змагання, повідомлення

¹⁷ Викликаю всіх жінок нашого околотку // Христинівський залізничник. 1937. 15 лютого.

про нагородження їх орденами¹⁸. Стахановці стають ініціаторами листів-звернень до керівників партії та уряду, а також до населення з закликом наслідувати їх приклад.

Всесоюзні і районні газети рясніли повідомленнями про ініціативи робітників, їх бажання працювати за двох-трьох, виконувати по кілька норм. Такі статті були яскравим прикладом успіху державної ідеологічної машини. Частина людей навіть була щасливою, що своєю непосильною працею зміцнювала державу. В іншій частини працівників з'являється цілком закономірне питання: «Навіщо це робити?»...¹⁹

Стахановський рух, як і інші види соціалістичного змагання, мав як позитивні, так і негативні прояви.

Наприклад, нагородження чи заохочення ударників праці, переможців різного виду змагань. Робітників, які виконували і перевиконували свої зобов'язання, заохочували Перехідними Червоними прапорами, грамотами, занесенням їх прізвищ та фотографій на Дошку Пошани, нагороджували орденами і медалями, грошовими преміями, путівками у санаторії, делегуванням на партійні з'їзди, з'їзди ударників праці, поїздками у Київ та Москву на святкування різних державних свят. Грошові премії суттєво доповнювали бюджет сім'ї. Наприклад, диспетчер-ударник Сидоренко за рік зумів купити собі зимове пальто за 536 крб, хромові чоботи, дружині – туфлі, різний одяг і путівку за 400 крб у Євпаторію. Машиніст-орденоносець М. Воевудський отримував премії у розмірі 700 крб, а його зарплата становила до 900 крб. У той же час робітниця-побільниця І. Максименко за перевиконання взятих зобов'язань на 200 %, отримала лише 120 крб. Інші переможці соцзмагання отримували ще менше. Отже, партійні органи цілеспрямовано формували з обраних робітників так звану «робітничу аристократію», надаючи їм всемірне сприяння для

¹⁸ Розгорнемо боротьбу за нові перемоги // Христинівський залізничник. 1936. 3 лютого.

¹⁹ Мій робочий час збігає непомітно // Христинівський залізничник. 1936. 8 лютого.

досягнення високих показників з метою підтримання високих темпів і показників у соціалістичному змаганні.

Поруч з статтями-листами, відгуками, закликами до участі у соцзмаганні на сторінках «Христинівського залізничника» постійно друкувалися статті, де повідомлялося про аварії, нехлюйство, брак у роботі як з боку рядових, так і начальників. Спостерігається велика кількість прогулів. Перше місце по кількості пропусків займали майстерні депо (32–32 дні), партбригади – 18; кондуктори – 11. Люди просто не витримували заданих темпів роботи, подвійних, іноді й потрійних норм виробітку.

Негативним проявом соцзмагання було те, що на зміну планомірній роботі прийшла штурмівщина й кустарщина. Завищені зобов'язання приводили до систематичних недоліків у роботі: поїзди запізнювалися на 35 і більше хвилин, зростала кількість невчасно поданих на колії «хворих вагонів», відправлення поїздів за розкладом складало менше 90 %.

Не на всіх ділянках роботи були високі показники. Дуже часто через неправильну організацію, низьку кваліфікацію, відсутність належного обладнання, прийняття нереальних зобов'язань траплялися зриви планів. Значна частина працівників не могла працювати понад свої фізичні можливості. Наприклад, працювати за трьох, тобто дати виробіток у 300 %, як це зобов'язувався токар-ударник стахановського призову депо Христинівка О. Іванченко у Всесоюзну стахановську декаду. Такі високі зобов'язання бралися тільки на певний період (п'ятиденку, декадник, дводекадник, місячник). Працювати в такому темпі постійно було нереально. Напружені умови роботи відбивалися на якості продукції та здоров'ї (фізичному й моральному) робітників²⁰.

На сторінках «Христинівського залізничника» з'являються повідомлення про саботажників стахановського руху. Дописувач «Б.І.» критикує чергового по станції Семеніна, який

²⁰ Виконуйте плани хлібозаготівлі // Колгоспник Христинівщини. 1932. 8 січня.

ПАРАД ХРИСТИНІВСЬКИХ „ІСУСІВ“

Давно, давно — тисячу років тому Ісус Христос п'ятьма бундючниками вхитився вогородувати п'ять тисяч людей. Хитрий парубок...

Але, що варті хитрощі Ісуса перед хитрощами христинівських громадян, які замість належного їм одного хлібного пайка, одержували декілька. Як вони це робили? А як робив Ісус Христос? Якось робив. Ого ї воно, що якось робили й христинівські Ісуси та одержували зайві хлібні пайки... Що їм товариші й хлібні труднощі? В центрі всієї уваги у них любі кохані шлукиви.

Читачі! Я знаю ваші думки. Вам цікаво знати — хто ці христинівські Ісуси, які краще дбають про свій шлуковик, аніж про виконання виробничих завдань. Залюбовляюся вашою цікавістю.

Починаю. Парад але... Христинівські Ісуси, виходьте на сцену і покажіть свої фокуси!

№ 1. **Полянський Михайло** — явч. дєпо, вже біля двох місяців сидить на курорті, а пайок на нього сім'я бере. Цього замало. Ця ж родина одержує хліб ще й на соборницьку бабусю, яка на докожечану позаяна постачатись з Райпо.

№ 2. **Павлюк Яків** — машиніст. Одержував хліб на матір, яка явчар. Цікаво — чи не косяв добросердешний Ісус Павлюк цей пайок за шлуковик.

№ 3. **Підвисоцький Іван** — ді-

ловод ДТ, одержував хліб на дитину свого зятя. Мовляв, багато дитині хліба треба, а що лишиться — я з'їм.

№ 4. **Донський Олександр** — тельоохіт ДТ. Одержував хліб на матір, яка лише один раз приїхала до нього в гості. Хитро робив. На перечу, на те він і технік. Садовим — Ісус, технічно озброєний.

№ 5. **Пелін Козьма** — машиніст. Одержував хліб на двох давно перерослих дітей, що вчатьсь десь по технікумах. До цього традиційного Ісусенка коментарі зайві...

№ 6. **Д'ячишин Михайло** — машиніст. Шахрайським шляхом одержував хліб на зайзвиченого з роботи брата, який в свою чергу вяснявсь тим, що судився за підвєстку з хлібних талонів. Це вже, як видно, родина Ісусів...

№ 7. **Светос Сергій** — машиніст. Протягом року одержував хліб на трьох дітей, що мешкають в Ленінграді. Оце тая штука. Соразний Ісус навряд чи вхитрився б так зробити.

№ 8. **Овєнісін Костя** — машиніст. Одержував хліб на нявуку, що має своїх батьків Добрий ділуш, щодня нявуку подарюнок носив.

№ 9. **Домбровський Борис** — п. машиніст, Одержував хліб на батьків, колишнього жандарма й матір, яких він вірєсь та які жавуть окремо від нього. Добрий

Ісус — заготовляв хліб для автнрадянського елементу.

№ 10. **Мартинський Степан** — машиніст. Одержував хліб на дружину, а якою він розачувєсь. Мовляв: баба з возу — хліба більше...

№ 11. І нарешті сьогодні парад закінчуємо вже на Ісусником, а „ботородницею“ **Алтармєасно**. Вона побіла у фокусах рекорду Ісусам... Одержувала хліб на свого сина Шурку, який і нею не живе, а тивється де попало й перебуває на утриманні христинівського вузла.

Як бачите, товариші читачі, майже всі Ісуси — тяговик... А щоб вам, друзі тяговиків, не було так образливо, ми виводимо на парад ще одного крупного Ісуса, але вже з служби колії.

Це всім відомий замісник начальника дєстації колії — **ІУЗНЕЦОВ**. Чим же він увясняєсь, що зробив по хлібній „павамі“? З 3 січня цього величч шановного Ісуса було співано на бакарі, де він не діяв, а продавач **чотирі хліба (!)** Як бачите, цей Ісус з комерційним хизлом...

На цьому першій парад хлібних Ісусів закінчуємо. Товариші читачі! Сподіваємось, що незабаром ви дасте вам можливість продовжувати парад номер два, а фокусом вищезазначених Ісусів докладніше розберуть ВТС та селянина рада.

Іван Піддубний

протягом 3 місяців працює ганебно, не виховує стахановців у своїй бригаді, не хоче змагатися за однозмінне чергування зі зміною тов. Ординського.

Виступи незадоволення проти стахановського руху були непоодинокі. До саботажників потрапило керівництво вагонної дільниці: начальник дільниці Трущенко, парторг Колосов, комсорг Бортник, голова учкому Стецюк. Їх вина полягала в тому, що вони давали спеціально стахановцям некваліфіковану роботу, а то й не забезпечували їх роботою, відповідно і не виплачувалася заробітна плата. Таку ситуацію можна пояснити наступним: високі досягнення були результатом праці інколи цілого колективу, а, отже, одному працівникови вони були часто не під силу²¹.

²¹ Керівництво вагонної саботує розгортання стаханівського руху // Христинівський залізничник. 1936. 8 січня.

Неприязнь у робітників викликали і самі стахановці. Зокрема у вузловій газеті була опублікована замітка «Орденосцеві тов. Воевудському зривають виконання плану»²². Із-за того, що машиністи не справлялися зі своїми зобов'язаннями, на залізничному вузлі закривали свою роботу і стахановські школи.

Після їх закриття набирала обертів боротьба з саботажниками. Їх відкрито починали зараховувати до класових ворогів. Одними з перших таких «класових ворогів» стали начальник відділку експлуатації Берестов, старший диспетчер Кабанов, Роліг. У заниженні норм звинувачували робітника Берестова.

Працівників, що виступали проти поширення стахановського руху, проти самих стахановців притягали до «права», тобто до кримінальної відповідальності. Зокрема, до числа засуджених попав колишній машиніст-передовик П. А. Сіньков.

Таким чином, аналіз матеріалів місцевої преси у 1930-х роках в Христинівському районі показав, що в пресі активно поширювалися міфи про добровільну участь робітників у соціалістичному змаганні, їх високу трудову активність, ентузіазм, творчий підхід до реалізації накреслених партією завдань і високу результативність їх праці.

Трудівники Христинівського району тодішньої Київської області брали участь у соціалістичному змаганні різних форм і видів, серед яких найбільш поширеними були: «ударництво», «зустрічні зобов'язання», «рух за складання і виконання техпромфінплану», «госпрозрахункові бригади», «громадські буксири» тощо. У роки другої п'ятирічки – впровадження методу Кутафіна серед кондукторів Христинівського кондукторського резерву, рух послідовників машиніста П. Кривоноса за високу продуктивність праці, рух наставництва, стахановський рух.

²² Орденосцеві тов. Воевудському зривають виконання плану // Христинівський залізничник. 1936. 9 жовтня.

Окупація Христинівки

Водночас місцеві газети не змогли приховати, що стахановський та інші рухи мали і негативні прояви та наслідки. Завищені зобов'язання приводили до систематичних недоліків у роботі. Не на всіх ділянках роботи були високі показники. Дуже часто через неправильну організацію, низьку кваліфікацію, відсутність належного

обладнання, прийняття нереальних зобов'язань траплялися зриви планів. Значна частина працівників не могла працювати понад свої фізичні можливості. Напружені умови роботи відбивалися на якості продукції та здоров'ї (фізичному й моральному) робітників. Тому у газеті появляються повідомлення про саботажників стахановського руху і виступи проти нього; про те, що стахановці-ударники часто викликали неприязнь у робітників.

Лариса СИНЯВСЬКА (Черкаси)
Оксана СИЛКА (Київ)

ЧЕРКАСЬКА МІСЬКА ДУМА НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ: СКЛАД, ПОВНОВАЖЕННЯ, ФУНКЦІЇ

На початку XX ст. міське самоврядування повітових міст, спираючись на чинне тоді законодавство, зазнало відповідних змін, наслідком яких стало урегулювання роботи міських дум. Повітове місто в цей період було прикладом поєднання комерційної активності містян та історично-сформованого патріархального життєвого укладу, з властивими йому традиціями та правилами поведінки. Економічно повітове місто було тісно пов'язане із навколишніми сільськогосподарськими поселеннями.

Розглядаючи організацію міського самоврядування на прикладі Черкас – одного із повітових міст Київської губернії, варто зазначити, що діяльність міської думи міста частково вивчали черкаські дослідники М. Щербина, Н. Демченко¹, В. М. Мельниченко² та інші. Автори пропонованої статті вперше у форматі історико-документального нарису пропонують огляд функціонування Черкаської міської думи на початку XX ст.

Черкаська міська дума була головним органом міського управління та виконувала функції розпорядчого органу в місті. Вона складалася з міського голови та гласних. Також до

¹ Щербина М, Демченко Н. Міська управа протистояла хаосу. Діяльність органів місцевого самоврядування м. Черкаси у роки української революції 1917–1920 рр. // Нова Доба. № 71. 2002. С. 2–3.

² Мельниченко В. М. Про що «думала» Черкаська дума в минулому столітті? // Місто. 29 жовтня; 12 листопада. 1998; 7 січня 1999. Черкаси: історія і сучасність : навчальний посібник для закладів загальної середньої освіти / за ред. В. М. Мельниченка. Черкаси: «Вертикаль», вид. Кандич С. Г. 2023. 280 с.

її складу входили голова повітової земської управи та представник від православного духовенства. Саме місто у той час було поділено на дві ділянки, кожна з яких мала поліцейське та пожежне відділення.

Основними питаннями, які входили до кола відповідальності Черкаської міської думи були такі: визначення розміру податкового збору з торгових приміщень, трактирів та майна мешканців міста (містян); утримання військових частин у межах міста та видача військовим квартирних грошей за проживання; виділення великих ділянок землі в оренду для будівництва підприємств, зокрема цукрового та миловарного заводів, виробництва колісного мазуту, утримання пристані, а також шкіряного, кишкового та салотопного виробництв; затвердження оренди приміщень для громадських та адміністративних установ; надання дозволу на виділення землі і побудову житла міщан (для незаможних існувала можливість отримати пільгові умови); надання дозволів на вирубку лісу та лози; забезпечення інструментарієм й гарантування оплати праці міських пожежних; організація допомоги потерпілим від пожеж містянам; гарантування та забезпечення оплати працівників у освітній сфері, видача їм квартирних грошей; видача винагород за службу на різних міських посадах; надання фінансової допомоги жителям міста, зокрема удовам, сиротам, малозабезпеченим, хворим – тим, хто звертався із проханням до Черкаської міської думи; слухання та затвердження звітності Черкаського міського громадського банку; контроль за функціонування міської громадської бібліотеки; розгляд питань щодо оренди дніпровських островів, міської землі, її розміру, торговельних місць, а також питання обсягів оподаткування та чимало інших.

Початок ХХ ст. позначився вирішенням нагальних проблем міста, передусім тих, що стосувалися міської забудови, електромережі, водопроводу, громадського транспорту, роботи судових установ тощо.

Центр міста Черкаси на початку XX століття

Так, 17 лютого 1900 р., слухали доповідь комісії з питання облаштування і введення в експлуатацію на концесійних умовах електричного освітлення та електричного трамвая³. Через 10 років питання електричного освітлення міста усе ще залишалось актуальним. Зафіксовано, що 10 серпня 1910 р. до міської думи звернувся підприємець Б. І. Вольвовський з проханням надати йому дозвіл на облаштування у місті електричного освітлення⁴.

У 1900 р. продовжено забудову міста згідно поквартальної розбивки, яка була затверджена наприкінці XIX ст. Жителям Черкас виплачували грошову компенсацію за втрату земельних ділянок, які потрапили до території, яка підпадала під розширення вулиць та тротуарів. За бажанням власника землі, яка відходила місту, міська дума могла виділити рівноцінну земельну ділянку але в іншій частині міста.

³ Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО), ф. 8, оп. 1, спр. 474, арк. 2 зв.

⁴ ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 442, арк. 129–130.

21 березня 1902 р. гласний П. В. Кауров доповідав міській думі про необхідність відкриття Черкаського окружного суду, підкресливши, що так зросте значення Черкас як адміністративного центру, оскільки Київський та Уманський окружні суди знаходяться на далекій відстані від Черкас. До того ж, місто має зручні залізничні та водні шляхи сполучення. Зрештою міська дума прийняла позитивне рішення і доручила голові клопотати про відкриття постійного окружного суду у Черкасах⁵. За активної позиції гласного П. В. Каурова міська дума прийняла також рішення про відкриття кліматичної станції, курортних дач поблизу Черкас у державному лісі, розширення приміщення станції Черкаси Південно-Західної залізниці⁶.

У квітні 1902 р. гласний Ф. М. Косюра поставив питання про перейменування деяких вулиць у місті. Для заключного рішення було обрано комісію з 7 осіб гласних думи для вивчення питання⁷.

На засіданні Черкаської міської думи від 24 квітня 1903 р. було заслухано та прийнято звіт про стан роботи міської громадської бібліотеки за 1902 р. Бібліотека була у завідуванні спеціального комітету до складу якого входили: 5 осіб обраних Черкаською міською думою, директор Черкаської гімназії та наглядач Черкаського православного духовного училища. Бібліотекарем працював В. П. Олофінський, який отримував заробітну плату 300 руб. на рік. Згідно звіту «приміщення бібліотеки було темне і не облаштоване під бібліотеку, однак відкрите було щоденно». Містяни сплачували за читання книг і періодичних видань 5 руб. у рік або 50 коп. на місяць з правом брати літературу додому; 3 руб. або 30 коп. за читання у приміщенні бібліотеки; одне відвідування бібліотеки коштувало 3 коп. Для зручності читачів був сформований систематичний та алфавітний каталоги за якими бібліотека мала 383 видання.

⁵ ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 478, арк. 26–26 зв.

⁶ ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 478, арк. 28 зв.–29.

⁷ ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 479, арк. 4 зв.

*Готель
«Слов'янський»*

Загалом бібліотеку за 1903 рік відвідало 150 містян, які оплатили річні абонементи. Якщо поглянути на національний та становий зріз відвідувачів то, зокрема, зі 499 разових відвідувачів було: 270 євреїв, 112 дворян, 57 міщан і 10 студентів⁸.

Восени 1903 р. (23 жовтня) Черкаська міська дума поряд із поточними питаннями підготовки міста до зимового періоду, як то: благоустрій доріг, тротуарів і переходів, ремонт мостів, очистка колодязів, придбання ліхтарів для освітлення міських вулиць розглянула також питання про виділення коштів для навчання 20 незаможних учнів у Черкаському двокласному училищі (початковій школі)⁹. Допомога учням із бідних родин виділялася містом щорічно.

Навесні 1906 р. Черкаська міська дума визначалася щодо процедури балотування під час виборів гласних аж у 1910 році. Традиційно вибори до міських дум проводилися голосуванням спеціально виготовленими білими і чорними кулями. Наказ міністра внутрішніх справ від 24 травня 1906 р. за № 17/3874 дозволяв вибори міських гласних через записки особисто вручених виборцями. Зрештою після певної дискусії Черкаська міська дума більшістю голосів постановила, що

⁸ ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 451, арк. 48–56.

⁹ ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 442, арк. 119–119 зв.

**Паркавенко Михайло
Романович – черкаський
міський голова у 1901 –
1908 рр. Депутат III
Державної Думи від
Київської губернії**

голосування на майбутніх виборах депутатів у 1910 р. на чотирьохрічний період проводитиметься записками, які подаватимуть виборці¹⁰.

Черкаська міська дума переймалася і соціальними питаннями. Так, на засіданні міської думи 11 січня 1907 р. обговорювали заяву полковника І. І. Масютіна про побудову за рахунок міста безкоштовного притулку для ночівлі безхатьків. До того ж Черкаський повітовий комітет опікунства про народну тверезість звернувся з проханням про передачу у підзвітність міста «народної чайної» на березі Дніпра¹¹.

На звернення попечителя київського учбового округу Черкаська міська дума 8 липня 1908 р. розглядала питання про перетворення міської чоловічої гімназії в реальне училище і міське двокласне училище у чотирикласне, а також побудову приміщень для міських парафіяльних училищ. Тоді ж була заслухана доповідь про результати торгів на віддачу підряду з побудови рибних рядів на Соборній площі та приміщення для міської пожежної команди¹². Останнє було побудовано в іншій частині міста¹³.

4 квітня 1913 р. на прохання підприємця І. М. Білокурського Черкаською міською думою було дозволено відкриття керамічної кустарної майстерні за умови «облаштування приміщень та обпалювальних печей з дотриманням технічних вимог і пожежної безпеки»¹⁴.

¹⁰ ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 442, арк. 104–104.

¹¹ ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 442, арк. 123–124.

¹² ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 451, арк. 62 зв.

¹³ ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 442, арк. 129–130.

¹⁴ ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 301, арк. 29–30.

З метою поліпшення забезпечення міста питною водою та на основі проведених досліджень, спеціальна комісія визначила, що джерелом водопостачання Черкас мають стати ґрунтові води. У січні 1908 р. відбулося буріння пробної свердловини для облаштування міського водогону¹⁵. Через 5 років, на засіданні міської думи від 8 жовтня 1913 р. вже розглядалося питання прокладання водопровідних труб по вулиці Смілянській між Бульварною і Надпільною та Гоголівською. На цей час місто вже потребувало і другої водопровідної магістралі згідно затвердженого проекту, про що і було прийняте рішення¹⁶. У грудні 1913 р., на засіданні міської думи, було розглянуто питання про підключення водопровідного парку до електрики. Вересень 1914 р. позначився вирішенням питання про приєднання помешкань містян до водопроводу на що було виділено 10 тис. руб.¹⁷

Ритм повсякденного життя Черкас змінився з початком Першої світової війни. В місті відкривалися лазарети для поранених на фронті солдат. Станом на 1 вересня 1914 р. був відкритий 248-й інфекційний польовий запасний шпиталь. За відсутності вільних приміщень, під нього було передано будівлю 2-го вищого чоловічого початкового училища, церковнопарафіяльної школи при Різдво-Богородицькій церкві та 4-го міського парафіяльного училища з умовою

Фірмовий бланк черкаського міського голови. 1913 рік

¹⁵ ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 493, арк. 1.

¹⁶ ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 299, арк. 51 зв.

¹⁷ ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 466, арк. 5.

виділення або побудови окремого лікувального корпусу. Втім 10 липня 1915 р. міська дума скликала надзвичайні збори гласних, які були обумовлені розпорядженням начальника головної санітарної та евакуаційної частини про неприпустимість розміщення інфекційних хворих та поранених солдат у навчальних приміщеннях¹⁸. Фактично за рік війни питання розташування медичного закладу так і не було вирішено.

Влітку 1916 р. населення Черкас відчувало дорожчання продуктів харчування та відчуло на собі проблеми з їхнім постачанням. У місті продуктами першої необхідності забезпечували власники невеликих торгівельних лавок та пекарень. До того ж у самого міста було скрутне фінансове становище. Відтак 16 серпня 1916 р. міська дума прийняла рішення клопотати перед державною особливою нарадою з продовольчої справи про відстрочку повернення кредиту у розмірі 25 тис. руб. до червня 1917 р.¹⁹

За сприяння міського голови М. С. Кулеші у 1916 р. було відкрито три дитячих садочки у місті, в яких перебувало на повному забезпеченні 160 дітей найбільш вразливих мешканців. У грудні 1916 р. члени училищної комісії провели перевірку і визнали належним стан дошкільних закладів. На засіданні міської думи від 24 січня 1917 р. було звернено увагу на складний стан жінок-матерів, чоловіки яких перебували на фронті і які змушені були працювати аби утримувати дітей. Діти дошкільного віку залишалися без нагляду вдома за відсутності можливості віддати їх до садочків. У доповіді училищної комісії зазначалася потреба відкриття ще трьох дошкільних закладів для міста²⁰.

Наступна доповідь стосувалася питання відкриття у місті середнього технічного училища з електро-механічним і дорожньо-будівельним відділеннями²¹. До того ж, ще 26 липня

¹⁸ ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 299, арк. 65 зв.

¹⁹ ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 301, арк. 51–51 зв.

²⁰ ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 451, арк. 63–63 зв.

²¹ ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 451, арк. 64–64 зв.

Прымяшчэння мяскай управы

1916 р. мяска дума поста-
новила від-
крыти у місці
жіноче реміс-
нічы учили-
шчы, яке б на-
давала прак-
тычную освіту і
професію
жінкам. У
1916 р. роз-
почаліся під-

готовчы работы для пераведення з Варшавскай губерніі Ловічскага рэальнага училища на постійнае месца пера-
бування да Черкас²².

13 студзеня 1916 р. у мяскай думі заслухалі доповідь галоўі про магчымасць пераведення і Варшавскай жіночай гімназіі да Черкас, якая была евакуйована да Масквы на пачатку Першай сусветнай вайны²³. У місці не вистачала жіночых навучальных закладів і, відтак, было подана звернення про пераведення на постійнае перабування іі да Черкас. Дума надала прымяшчэння за рахунак міста на два роки під іі розмішчэння та віділіла 900 руб. у рік на іі утрымання. 28 студзеня 1916 р. мяскай галоўа М. С. Кулеша доповідав про відкрыттыя у місці реміснічых навучальных майстэрень²⁴.

Напрыкінці 1916 р. Черкаская мяска дума прыступіла да введення з 1 січня 1917 р. новага дзяржаўнага падатку на пры-
буток. Платнікамі такога падатку ставалі асобы, дохідзякіх з усіх джерел становіў понад 850 руб. Через голасавання мало
буці абрана да першага дільнічага з прыбутковага падатку
прысутствія 4 члены від мяскай думы та 6 від платнікаў із іх

²² ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 510, арк. 3–3 зв., 7 зв.

²³ ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 506, арк. 18.

²⁴ ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 301, арк. 56–56 зв.

заступниками²⁵. Всі дані про обраних членів передавалися до казенної палати. За результатами таємного голосування від міської думи було обрано О. І. Лисенка, Л. І. Диккера, А. А. Гайдара, П. В. Каурова²⁶.

У січні 1917 р. дума розглянула питання про відкриття у місті середнього технічного училища з електро-механічним та дорожньо-будівельним відділеннями²⁷. Для міста це питання не було новим, оскільки міська дума попереднього скликання на засіданні від 7 січня 1914 р. постановила клопотати про відкриття середнього технічного училища з відведенням земельної ділянки під побудову приміщення. Однак, у зв'язку з початком війни із-за обмеженого фінансування реалізацію даного проекту було призупинено. Реалії того часу зумовлювали необхідність організації технічної професійної освіти в краї. Відтак було прийнято рішення про відкриття середнього технічного училища з двома електро-механічним та дорожньо-будівельним відділеннями з початком навчання у 1917/1918 навчальному році. Для цього на перше півріччя з міського бюджету виділялося 6 тис. руб. За відсутності приміщення для розміщення училища було виділено будівлю державного винного складу № 17²⁸.

У серпні 1917 р. розпочалася активна підготовка до виборів гласних міської думи. У місто прибули військові частини: 290-й запасний піхотний полк та ударні батальйони, які заявили на своє виборче право. Зрештою міська дума 5 серпня постановила перенести вибори з 6 на 13 серпня, а міська управи почала складати списки та друкувати 10 тис. виборчих карток²⁹.

У політичному житті Черкас все активніше заявляли про себе осередки українських партій, які разом із загально-

²⁵ ДАЧО, ф. 8, оп. 2, спр. 265, арк. 118–118 зв., 119.

²⁶ ДАЧО, ф. 8, оп. 2, спр. 265, арк. 121 зв.

²⁷ ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 535, арк. 1 зв.

²⁸ ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 535, арк. 6.

²⁹ ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 301, арк. 76–77 зв.

російськими партіями вели боротьбу за вплив на маси. Про політичну палітру міста можна судити з результатів виборів до Черкаської міської думи 6–13 серпня 1917 р. Серед 54 гласних міської думи місця за партійною і соціальною належністю розподілилися таким чином: 19 – від блоку української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) і української партії соціалістів-революціонерів; 14 – від блоку російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), партії соціалістів-революціонерів і Бунду; 8 – від блоку об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії і єврейської соціал-демократичної робітничої партії «Поалей-Ціон»; 4 – від християнського населення міста (православних і старообрядців); 3 – від єврейської сіоністської організації; 2 – від демократичної групи євреїв; по 1 – від партії народної свободи (кадетів), залізничної демократичної партії, населення Митниці (мікрорайон міста), службовців і робітників міського громадського управління³⁰. Отже, за результатами виборів до органів місцевого самоврядування міста влітку 1917 р. українські партії набрали 34%, чим вирізнялися серед загальних показників по Україні. Водночас вони продемонстрували, що 40 % цивільних виборців і майже половина солдатів бойкотували вибори.

Міська комісія з оцінки нерухомості 7 жовтня 1917 р. звернулася до міської думи, щодо зміни принципу оплати послуг оцінки щодо вираховування податку з нерухомого майна. Причиною послугувало збільшення витрат міста у зв'язку зі складною ситуацією в державі. Раніше вартість послуги оцінки нерухомості вираховувалася з доходності, а наразі пропонувалося від вартості об'єкта у розмірі 1 %. Було підраховано, що на користь міста надійде понад 300 тис. руб.³¹,

³⁰ Сиявська Л. Черкаси в період Української революції 1917–1921 рр. Черкаси: історія і сучасність : навчальний посібник для закладів загальної середньої освіти / за ред. В. М. Мельниченка. Черкаси, 2023. С. 108–109.

³¹ ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 442, арк. 145.

Приміщення Черкаського повітового земства

які були так необхідні місту для забезпечення його щоденних потреб. Однак вже наступний рік продемонстрував неосконалість такого оподаткування, і

як результат, до міської думи і управи надійшло багато скарг від платників податку.

У лютому 1918 р. діяльність думи і міського голови було відновлено після нетривалої влади рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Незважаючи на складну політичну ситуацію дума продовжувала вирішувати проблеми міського життя. Зокрема, 16 лютого 1918 р. були розглянуті питання про передачу церковнопарафіяльних шкіл Черкас у відання органів місцевого самоврядування, про професійно-технічну освіту жінок. Зауважимо, що міська управа постановила з початку 1918 р. вести діловодство українською мовою, хоча службовці майже нею не володіли. З метою ознайомлення службовців управи із загальними принципами українського правопису, формою написання ділових паперів та арифметичною термінологією планувалося організувати курси українознавства (близько 50 лекцій на термінологію з арифметики та 42 – на українську мову). Для читання лекцій запланували двох лекторів з оплатою 15 крб. за годину, а самі курси безкоштовні. Курси мали відбуватися в приміщенні управи з 18.00 до 20.00 впродовж місяця³².

³² Синявська Л. Черкаси в період української революції 1917–1921 рр. Черкаси: історія і сучасність : навчальний посібник для закладів загальної середньої освіти / за ред. В. М. Мельниченка. Черкаси, 2023. С. 111.

На черговому зібранні думи від 18 липня 1918 р. за участю 23 гласних під головуванням В. П. Петрова було вирішено надати приміщення Черкаській учительській семінарії. Для потреб семінарії передали в оренду міські казарми під № 59, 63, 64 терміном на 9 років з оплатою по 7000 крб у рік та надбавкою 20 % і ремонту через кожні 3 роки³³.

У липні 1918 р. міська дума заслухала доповідь управи про нагальну потребу відкриття ветеринарної амбулаторії, якої раніше не було у Черкасах. Для оснащення амбулаторії було виділено старе приміщення пожежної команди на вулиці Олександрівській 93 та визначено вартість надання лікувальних послуг ветеринаром³⁴.

У серпні 1919 р. Черкаси зайняли денікінські війська. Прихід білогвардійців Добровольчої армії А. Денікіна співпав із закінченням терміну повноважень думи і управи, обраних ще за законами Тимчасового уряду і відтак вони мали розпускатися. До проведення виборів згідно нового закону виконуючими обов'язків міської управи та думи призначалися 9 осіб: А. П. Щербина, С. А. Краузе, С. Г. Соколов, М. Р. Гаркавенко, Ф. І. Деньга, І. А. Солтик, П. Т. Королевич, К. С. Євчун, Я. В. Песяцький, які мали обрати міського голову та виконувати свої обов'язки³⁵. Зокрема М. А. Солтик мав очолити фінансовий відділ управи і відповідати за майбутні вибори гласних до думи, а П. Т. Королевич став міським головою.

Приступивши до роботи, призначений склад управи 24 серпня 1919 р. звернулися до жителів Черкас з відозвою, в якій вказувалося на незадовільний стан господарства міста – відсутність коштів у міській касі, приміщення й інвентар пошкоджені або пограбовані, транспорт та пожежні частини

³³ Щербина М, Демченко Н. Міська управа протистояла хаосу. Діяльність органів місцевого самоврядування м. Черкаси у роки української революції 1917–1920 рр. // Нова Доба. № 71. 2002. С. 2.

³⁴ ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 442, арк. 146–147.

³⁵ ДАЧО, ф. 8, оп. 4, спр. 6, арк. 1.

стали не придатними для користування, відсутнє паливо. Управа закликала містян допомогти впорядкувати міське господарство³⁶.

При управі було також створено особливу дорадчу комісію у складі 25 осіб, яка брала участь у засіданнях міської управи. 27 вересня 1919 р. Київське губернське управління затвердило кількість гласних Черкаської міської думи у кількості 54 особи³⁷. Міський голова та члени управи докладали значних зусиль щодо управління та забезпечення функціонування міського господарства. Однак, відчуваючи власне безсилля на засіданні 20 листопада 1919 р. було винесено постанову про вихід усіх членів у відставку.

Отже, Черкаси початку ХХ ст. були типовим повітовим містом у якому за рішеннями думи будувалися адміністративні будинки, навчальні заклади, лікарні тощо. У цей час у місті проживало 40 тис. жителів і воно все виразніше набувало ознак економічного і культурного центру краю. Черкаська міська дума приділяла увагу розвитку міської інфраструктури – почали функціонувати водопровід, електромережі, впроваджується поквартальна забудова, розширюються вулиці та облаштовуються тротуари. З розвитком підприємництва у місті стали з'являтися виробничі будівлі фабрик та заводів, які сплачували податок у казну міста що контролювалася думою. Купецькі підприємства охоплювали практично всі галузі обробної промисловості Черкас. Від їх комерційної діяльності залежало як економічний добробут міста, так і його зовнішній вигляд.

³⁶ ДАЧО, ф. 8, оп. 4, спр. 6, арк. 7.

³⁷ ДАЧО, ф. 8, оп. 4, спр. 6, арк. 16.

Олександр БОНЬ (Київ)

МИХАЙЛО ДРАЙ-ХМАРА: ЖИТТЯ ЛІТЕРАТОРА ЗА РЯДКАМИ ЩОДЕННИКА

У анкеті обвинуваченого Михайла Панасовича Драй-Хмари, заповненій у Київському ДПУ 13 червня 1933 р. у графі «соціальне і політичне минуле» написано «немає» (російською – «нет»)¹. Така канцелярська формула у діловодстві радянських каральних органів все ж не заперечує того, що поет-неокласик мав минуле і соціальне і політичне. Михайло Драй-Хмара належить до невеликої, але важливої для культурного ренесансу в радянській Україні в 1920–1930 рр. неформальної організації неокласиків. На жаль, йому ще не присвячено жодної наукової ґрунтовної монографічної біографії. У діаспорі його життя досліджувалось, публікувались спогади у контексті групи неокласиків, зокрема у відомому мюнхенському виданні спогадів «Безсмертні»². А також за упорядкування В. Агеєвої «Київські неокласики»³.

*Михайло Драй-Хмара.
1910 р.*

А це був письменник, який яскраво показував шлях підйому української культури 1920 років. Демонстрував, як із селянського середовища виходили талановиті представники та ставали помітним явищем у літературному процесі,

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань та українців (далі – ЦДАГОУ), ф. 263, оп. 1, 62245, т. 1, арк. 2.

² Безсмертні. Збірник спогадів про М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй-Хмару. Мюнхен: Інститут літератури ім. М. Ореста, 1963. 334 с.

³ Київські неокласики / Упор. Віра Агеєва. Київ: Факт, 2003. 352 с.

створювали вартісні культурно-мистецькі цінності. І як більшовицький режим цькував та знищував українські таланти.

Проблема збереженості джерел про діячів української літератури 1920–1930 рр. повною мірою стосується і Михайла Драй-Хмари. Адже тільки зусилля родини дозволили дивом врятувати частину спадщини поета-неокласика. Зокрема вивезти у еміграцію і уривки щоденникових записів та нотаток на літературні, побутові та інші теми. Ці матеріали повернуті в Україну і зберігаються в Інституті літератури НАН України (ф. 198, № 72). Сам щоденник у вигляді зошита містить значну кількість вклеєних вирізок з газет та іншої періодики, які добре «підсвічують» контекст згадуваних автором записів подій. Вперше ці матеріали опубліковані у еміграції за загальною редакцією Григорія Костюка у спеціальному числі «Записок Наукового товариства ім. Шевченка»⁴.

Для дослідження використано публікацію щоденникових записів та нотаток, зроблене Сергієм Гальченком у книзі про М. Драй-Хмару з серії «Митці на прицілі»⁵. Також використано архівно-кримінальну справу митця із ф. 263 з Центрального державного архіву громадських об'єднань та українців (справа має три різновеликі томи)⁶. Ці матеріали, хоча і відносяться до 1930 років, все ж дозволяють уточнити біографічні дані та деякі події 1920 років. Вони частково опубліковані у згаданій вище книзі за редакцією С. Гальченка⁷. Оскільки у виданні не вказано аркуші архівної справи при публікації документів та не вказаний том, ми посилатимемось на документи з ЦДАГОУ.

⁴ Драй-Хмара Михайло. З літературно-наукової спадщини // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. СХСVII. Філологічна секція. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1979. С. 331–374.

⁵ Михайло Драй-Хмара / передмова, упорядкування та примітки С. А. Гальченка; худож.-оформлювач А. В. Нотова. Харків: Фоліо, 2018. С. 142.

⁶ ЦАГОУ, ф. 263, оп. 1, 62245, т. 1–3.

⁷ Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 299–420.

Метою статті є висвітлення літературно-мистецького життя радянської України 1920-х рр. через щоденникові записи і нотатки, які частково збережені родиною поета, мовознавця, діяча українського «розстріляного відродження» Михайла Драй-Хмара.

Поет, літературознавець М. Драй-Хмара народився 10 жовтня (28 вересня за старим стилем – саме так зазначав сам поет у документах) 1889 р. в селі Малі Канівці Золотоніського району на Черкащині (тоді – Золотоніського повіту Полтавської губернії) у селянській родині. Прикметно, що у власноручно заповненому «Трудовому списку» – аналогу трудової книжки, він зазначив у графі «соціальний стан»: «син козак-селянина». І у відповідній частині бланку напроти підкреслив соціальне становище – «селянин» та «службовець»⁸. І не випадковою є та обставина, що він вживає старий стиль та ідентифікує себе соціально з козацьким станом. Таким чином, на нашу думку, як і чимало українських інтелігентів у перші десятиліття радянської влади, чинячи інтелектуальний спротив режиму, поет вказував на зв'язок із своїми коренями.

У своїх щоденникових нотатках поет згадує про своє дитинство, навчання. Він неоднозначно оцінює, у контексті тогочасного радянського життя, цей період: «Я не вріс в свою епоху, бо протягом майже 20-ти років (з 9-тих і до 29-тих) був ізольований від життя»⁹. Все ж тут варто детальніше зупинитись на його дитинстві на Черкащині. Батько, людина грамотна намагався дати освіту сину, очевидно бачачи в ньому здібності до навчання. У короткій автобіографії 1921 р. він не згадує про навчання докиївського періоду¹⁰. А воно було насичене подіями. Спочатку його батько віддав на навчання у сусіднє село Панське, але звідти вільнолюбний хлопчик втік, не витримавши «педагогічних підходів» вчителя Циганкова: «Спочатку «монастирське життє» в Панському, від якого я,

⁸ ЦАГОУ, ф. 263, оп. 1, 62245, т. 1, арк. 114 зв.

⁹ Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 142.

¹⁰ Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 23.

9-літній хлопчик, буквально втік». Згодом вчився у повітовій школі у Золотоноші. У записі щоденника від 3 січня 1925 р. знаходимо не вельми похвальну характеристику: «Потім брудна Золотоноша»¹¹. Як часто це буває, на пізніші оцінки впливав уже набутий життєвий досвід – адже він вчився в Києві і Санкт-Петербурзі, був у багатьох європейських містах. Тому невелике повітове місто початку ХХ ст. пізніше програвало у порівнянні. А тоді, після рідних Малих Канівців і Панського, можемо уявити, містечко сільським хлопцем оцінювалось по іншому. Далі було навчання ще у більшому місті – у гімназії в Черкасах.

Потому ще більше і «культурніше» місто – після закінчення чотирьох класів гімназії, як талановитий учень, вступив у 1906 р. до престижної колегії Павла Галагана у Києві. Про це він вже коротко вказав у автобіографії 14 вересня 1929 р.¹². Це було талановите середовище – разом з ним вчилися і стали його друзями майбутні літератори. Ще один неокласик Павло Филипович, поет Володимир Отроковський, вчений Сергій Цікаловський та інші¹³. Така освіта дозволила йому блискуче закінчити історико-філологічний факультет Київського університету Святого Володимира у 1915 р.¹⁴ і він був залишений при університеті для «підготовки до професорського звання».

У згаданому записі 3 січня 1925 р., він критично оцінював своє навчання, можливо, у зв'язку із згаданим вище життєвим досвідом, можливо, у зв'язку з відривом від селянського коріння: «Я не вріс в свою епоху, бо протягом майже 20-ти років (з 9-тх і до 29-тх) був ізольований від життя... Далі гімназія, колегія, університет і, нарешті, блукання в тумані архаїчної філології. Хіба цього не досить, щоб зовсім одірватися від землі?»¹⁵.

¹¹ Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 142.

¹² Самі про себе: Автобіографії українських митців 1920-х років / Упорядник Раїса Мовчан. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2015. С. 185.

¹³ Київські неокласики / Упор. Віра Агеєва. Київ: Факт, 2003. С. 162.

¹⁴ ЦАГОУ, ф. 263, оп. 1, 62245, т. 1, арк. 114 зв.

¹⁵ Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 142–143.

Опубліковані щоденникові записи починаються з 13 серпня 1924 р. із концептуальної заяви, яка свідчить про справжні політичні погляди поета, адже щоденник писався не для стороннього ока, зокрема і чекістського: «У революції інтелігенція не пережила в повній мірі національного моменту (не закріпила своїх позицій) і через те відчуває себе «ні в цих ні в тих» перед явищами соціального порядку»¹⁶. Загалом є очевидним факт, що у той час думки поета були саме про шляхи розвитку, ідейного вибору української літератури в умовах більшовицької несвободи, в умовах необхідності обов'язкового ідеологічного вибору у межах дихотомії – «свій» і «чужий». Він вже за три дні, 16 серпня, зробив три записи на цю тематику. Зокрема, спочатку згадав про Павла Тичину: «Одійшовши від «мрії», він застряв у «прозі». Чомусь це пов'язують з його переїздом до Харкова. Невже він продався? Ні. Надмірна лякливність загнала його в лабеті Еллана й Коряка, які взяли його для «марки» й використовують на всі боки. Тепер, здається, для всіх ясно, що фанфари революції заглушили його «кларнети»»¹⁷.

Достатньо промовисте свідчення того, як оцінював поет-неокласик події у літературно-мистецькому середовищі і як більшовицьку владу вважав не «своєю». Та разом з тим досить точно розумів процеси ідейного і мистецького переродження провідних діячів культури радянської України. Звертає на себе увагу те, що Василя Еллана-Блакитного та Володимира Коряка він бачив представниками «нового» літературного істеблішменту, які виражали волю комуністичної влади. Про це свідчить і наступний запис 16 серпня: «На фотографічних картках Еллана завжди можна побачити в середині поміж Тичиною та Хвильовим. Це все одно, що тріо з балабаики, флейти и віолончелі. «Радянські балабаиці» завжди треба бути на першому місці». А далі – буквально афористичний

¹⁶ Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 143.

¹⁷ Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 142.

вираз про пристосування, на його думку, літераторів із організації «Гарт»: «На чийм возі ідеш, тому і пісні співає (про гартян)»¹⁸.

Загалом у щоденнику прослідковується чітке ідейне розмежування у середовищі українських літераторів на умовно «правих» та умовно «лівих», яке тільки посилилось у зв'язку із відомою літературною дискусією 1925–1928 рр. Так запис 19 лютого 1925 р. згадує про розкол у «Плузі»: Зібралася компанія – невеличка, але чесна! Становить ліве крило укр. «напостовців» (праве – «Плуг» і «Гарт»). Це т. зв. «напостовці»-погромщики¹⁹. Тут не випадково М. Драй-Хмара згадує крайнє ліву літературну російську групу, яка гуртувалась навколо видання «На посту» і яка вже в той час (а не у сумнозвісних 1930 рр.) відзначалась погромницькими ідеологічними цитуваннями опонентів, а не літературознавчою критикою. Для розуміння контексту поет залишає у щоденнику і вирізки з газет про цю суперечку, включно із відкритим листом в «Комуністі» І. Кириленка, О. Копиленка, А. Дикого та В. Сосюри про вихід із «Гарту».

Добре знаючи літературно-мистецьке середовище, поет-неокласик, представник «правої», поміркованої частини літературного спектру, вказував і на особистісний вимір цих суперечок: «Це робиться так: спочатку посваряться Пилипенко (Сергій Пилипенко – лідер організації селянських письменників «Плуг» – *авт.*) й Еллан (Василь Еллан-Блакитний – лідер течії пролетарських письменників «Гарт» – *авт.*). Потім з боку обох цих генералів іде підбурювання чи піддурювання молодняка. І врешті виходить: молодняк, мов ті метелики, перелітає то з «Плугу» в «Гарт», то з «Гарту» в «Плуг». А зветься це шуканням платформи»²⁰. Наскільки ці суперечки були небезпечні для всіх її учасників покаже пізніший період, а тоді більшовицький режим лише заохочував

¹⁸ Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 142.

¹⁹ Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 147–148.

²⁰ Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 149.

це протыборство праз аге́нтаў у сярэдовішчы літэратараў і мйтцаў та актывізаваў стэжэння за правіднымі дйчаамі, вербуваў сакрэтных співабаітнікаў.

Дуже цікава дапоўняе разу́міння кантэксту літэратурна́й бо́ротьбы з ідэалагічным прысмаком і вмі́щені у шоденніку відкриті суперечкі на сторінках «Більшовіка» з прыводу виступу п'яти поетів-неокласиків, серед яких був і М. Драї-Хмара, з ініціативи ВУАН 15 березня 1925 р. А також пізніші події, пов'язані з «Плугом» та іншими організаціями²¹.

Власноручні записи від 11 квітня 1926 р. вражають відвертістю та відображають справжні погляди, ідэалагічні сумніви поета. Після вірша Г. Чупринки, розстріляного більшовицькими каральними органами 28 серпня 1921 р. у зв'язку з селянською повстанською боротьбою в Україні читаємо: «Ленін говорить про поневолені кляси, про те, що пролетаріят об'єднає и поведе їх за собою на боротьбу за краще майбутнє. А Чупринка співає про людеи у горі, про людські муки, про сльози и крик одчаю. Наслідком цього буде: гнів і полум'я пожежі. Хіба це не та сама віра в революцію? І що ж? Ленін розстріляв Чупринку»²².

Особливою відвертістю відзначається ще один запис 11 квітня 1926 р. про відвідини літэратурного вечора В. Сосюра. Там поет виголошував спогади про свою службу у армії УНР та вірші. М. Драї-Хмара, який критично ставився до ідэалагічних та ідейних позицій автора «Третьої роти», звісно, суб'єктивний в своїх оцінках, але ці думки достойні уваги: «Спомини цікаві, хоча місцями и необ'єктивні: на колишні події Сосюра дивиться очима комуніста, а не козака. Через це и виходить така нісенітниця: Петлюра для нього – кат («схожий на Раковського – яка іронія долі!»), а він, проте ж, у нього служить з 1918 р. и до 1920 і тільки тоді кидає, коли петлюріяда вже фактично закінчилася. Винниченко, прим.,

²¹ Михайло Драї-Хмара. Вказ. праця. С. 149–156.

²² Михайло Драї-Хмара. Вказ. праця. С. 196–197.

залишив отамана ще на початку 1919 р.!»²³ А далі, натякаючи на психологічну нестійкість поета, достатньо точно вказував на «подвійну гру», яку грали чимало діячів літератури і мистецтва 1920 рр.: «З цього факту випливають, мабуть, і брак волі, і відсутність світогляду, і багато дечого іншого. Де ж пак, така амплітуда хитання: гімни партії-дружині, з одного боку, і «О, моя розтерзана Україно», що читається не з естради, а в кулуарах, з другого боку. Відціля і поділ віршів під час декламації на ідеологічно витримані і невитримані. Між іншим, перші – халтура, а другі – вже шаблон, переспів самого себе...»²⁴.

Не менш влучними були думки М. Драй-Хмари і про ідеологічні впливи на В. Сосюру та перебіг літературної дискусії що саме тоді розгорілась. З такою відвертістю можна зіткнутись і не у всіх спогадах чи щоденниках, бо вже тоді інтелігенція боялась викладати свої справжні погляди на життя у радянській Україні, побоюючись конфіскації цих документів під час арештів і обшуків. Адже вони могли стати доказом нелояльності до режиму. А поет-неокласик відверто писав про В. Сосюру: «Хтось питає, як він дивиться на теперішню літдискусію, а він і каже: «Так і так, мовляв, і Пилипенко, и Хвильовии неправильно підходять до питання, бо Пилипенко орієнтується на куркуля, а Хвильовии на дрібного буржуа, – ж. тому спробую написати щось проти... Хвильового – поборюся з ним». Значить, Щупак (літературний критик, редактор «Більшовика», «Пролетарська правда», «Глобусу», «Критики») і Ко встигли вже накрутити цього безвольного хлопчика! Так воно и мусить бути. Під час виступу я думав не про Сосюру, а про події 1918–19 рр.: він у них потонував. Проте ж треба признатися, що він поет, безумовно, талановитий, але більше від того, що він дав, ми вже не матимемо, бо він застиг на дешевих лаврах і далі не розвивається»²⁵.

²³ Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 197.

²⁴ Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 197–198.

²⁵ Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 198.

Інколи у щоденниковых запісах вірынаюць місця, де велісь важлівыя размовы пра літэратурны працэс. Так, паэт пад час відвідін у квітні 1926 р. абурюваўся занепадным станам Валодымірскага сабору: «Яке варварство! Зокола теж не крапце: дах поіржавів, рінві покралі, навіць бронзу на дверях повігвінчуваі! Що це – неохайніст чі просто свідоме руінування святін?» На 4 травня 1926 р. прыпадае тааож запіс, калі він згадае пра відвідіны Сафійскага сабору 29 квітня на страсны чётвер. Там він зустрівся з літэратарамі Г. Косінкаю, М. Івчэнкам і абгаворюваў у «темному закутку» пад доўгу проповідь калішньаго галавы уряду Дырэктарыі УНР В. Чэхівскага «україножерську» промову партыйнаго і дэржавнаго більшовіцкаго діяча А. Єнукідзе. Вона аб'єднала літэратурні сілы і прывела да «вельікаго зрушэння вправа»²⁶.

До тієї ж теми російскаго шовінізму па відношэнню да українців відновітсь вельікій запіс від 8 квітня 1927 р. У ньому розбіраецься відомый ліст М. Горькаго да «Кнігоспілки», у якому він вважае недоцільным перекладаті йаго повість «Маті» на «українское наречіе». Оцінка М. Драї-Хмарі аднозначна: «Ось де справжніі, непідробленіі, невідгаданіі шовінізм, а в нас намагаютсь пошті всіх українців в шовіністі чэрэз те тількі, що вони українці. Стара, як світ, і нудна, як мітінгова промова, історія, а протэ з «історією» цією мі ніяк не можамо розпрошатіся. З «наречія» мі хочемо зробіті «язык»! Якіі жах це для російскаго інтэлігента! Іоמו так не хотілося б выпускаті нас з свої хлабет, втрачаті ласіі шматок, що не мае охоті сам лізті в пельку!»²⁷.

Цікаві деталі із побуту літэратарів паэт не боітсь паказуваті у щоденніку, але такі абставіны додають рэалістичнасті і повноті карціны: «11.IV. о 12-і годині прыішлі Рільскіі, Могілянскіі (Міхайло Могілянскіі – пісьменнік, літэратуразнавец – *авт.*) і Петров (Віктор Петров

²⁶ Міхайло Драї-Хмара. Вказ. праця. С. 199.

²⁷ Міхайло Драї-Хмара. Вказ. праця. С. 200.

(Домонтович) – письменник, науковець – *авт.*). Вони були підвипивши, бо Рильського протурив з дому Очкуренко, чоловік тієї пані, що він у неї жив. Пішли до міста, купили горілки и вина и ще раз випили. Потім ходили дивитися на Дніпро, а перед вечером я з Рильським приишов додому, і він у мене залишився ночувати»²⁸.

Або ще, про традиційні зібрання кола неокласиків від 22 травня 1927 р.: «Був на менинах у Зерова. Зіишлося з 20 чоловік – всі ті, що бувають завжди. Тільки Єфремова я побачив тут уперше. Було трохи нудно. Навіть Филипович не виступав з промоваи, які він виголошує всюди и завжди, коли треба и коли не треба. Як мені набридли ці менини у «неокласичного генерала», у Дорошкевича, у Рильського, у мене! Все ті самі люди, ті самі трунки, ті самі розмови!»²⁹.

За щоденниковими записами М. Драй-Хмари можна побачити як у другій половині 1920 рр. наростає атмосфера страху і недовіри. На нашу думку, це викликано критичною масою агентів, сексотів у літературно-мистецькому середовищі. Адже поступово поширювались серед письменницького загалу обґрунтовані підозри на окремих його представників у співпраці з радянськими каральними органами. Так подорожуючи до Жукина (на Вишгородщині) пароплавом М. Драй-Хмара одразу з двома особами стикається, яких підозрює (і не тільки він) у роботі на каральні органи. Він свідомо не дає їх повних імен, а лише скорочені варіанти прізвищ: «Дніпровський, сказавши, що Б-ко, щоб здобути партквитка, доносив на батька, и на жінку, и на всіх знайомих: він — «сексот», шпигун і провокатор. Через кілька хвилин Б-кова залишила мене, а натомість передо мною раптом виросла якась фігура, и почувся знайомии голос. Підвівши очі, я побачив перед собою П-цьку... Чоловіка її я мало знав. Чув тільки про нього, що він вискочка и кар'єрович і з наукою

²⁸ Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 198.

²⁹ Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 204.

не має нічого спільного. Пізніше я довідався, що він «сексот...»³⁰. Він змушений був вести з ними розмову і зробив висновок, що вони мають завданням стежити за неокласиками.

Це посилювало і самоцензуру. Як свідчення – запис від 22 січня 1928 р. про відвідини М. Зерова, якому читав свою поему «Поворот» і вони разом вирішили пронедоцільність її друку. Занадто вона видавалась тоді «абстрактною» і «мінорною»³¹.

Але страху викладати на папері думки ще у Михайла Драй-Хмари не було. Так, почувши від М. Могилянського про само-ліквідацію ВАПЛІТЕ, він 26 січня 1928 р. записав абсолютно відверту думку: «Але часи, часи! – Щоб ніякісінької тобі опозиції не було! Щоб ніхто и не посмів не то що друкувати вільне слово, а навіть думати вільне! Для чого ж напружувати зголодніли мізки, коли є готова система думання и філософування? Відкриваи книжку Карла Маркса и читай, учись, іж досхочу – страви вистачить на всіх»³².

Та і прояви таких підходів у мистецтві він не сприймав. Зокрема після перегляду вистави «Розлом» у російському театрі 23 лютого 1928 р. він записав: «Не розумію, чому публіка так преться на цю п'єсу – звичайнісінька агітка... Герої та героїні двох мастей: одні – янголи більшовицькі, другі – контрреволюційні чорти. Банальний як на наш час ефект у фіналі п'єси: підіймання червоного прапора. Взагалі багато фальші»³³.

І як з іншого, паралельного виміру життя виглядає запис 28 лютого 1928 р. про відвідини М. Драй-Хмарою Олени Пчілки, матері Лесі Українки. Метою поета було подарувати свою книгу «Леся Україна» та уточнити деякі обставини написання поетесою поеми «Віла-посестра». І у цей же день оповідає про «чай» у П. Филиповича і розмови про літературно-мистецьке життя. Записав він і свої думки про

³⁰ Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 206–207.

³¹ Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 212.

³² Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 213.

³³ Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 217–218.

причини літературної дискусії. Перша: «затушувати тої невігідний для нас галас, що його зняли закордонні газети в зв'язку з ліквідацією ВАПЛІТЕ, «Марса» тощо». Та друга: «...Поставити всякі мистецькі організації на формальний ґрунт, каструвавши їх з ідеологічного боку, бо організації у всеукраїнському масштабі надто небезпечні для держави»³⁴. Можливо подібні думки згодом стануть відомі більшовицьким каральним органам і це приведе до двох арештів та зрештою загибелі поета-неокласика на Колимі. А останній, із збережених, записів датується 8 липням 1928 р.

Таким чином, можна зробити висновок, що щоденникові записи, нотатки Михайла Драй-Хмари, хоча і збереглися частково, все ж дають цікаву картину літературно-мистецького життя радянської України. І підтверджують, що 1920 рр. були роками не тільки вибухоподібного розвитку української літератури, а і часом ідейного різноманіття та боротьби. Яка все частіше переходила у площину ідеологічну, а в умовах більшовицького режиму – політичну. М. Драй-Хмара, народжений у селянській козацькій родині на Черкащині до кінця зберігав дух вільнолюбства, про свідчить і його щоденник.

*Стада при в'їзді до села
Малі Канівці
Черкаської області*

³⁴ Михайло Драй-Хмара. Вказ. праця. С. 218–219.

Тетяна ВАЛЯХ (Черкаси)

**ПЕЧАТКИ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917–1921 РР. – СВІДКИ ПОДІЙ ІСТОРІЇ
ЧЕРКАЩИНИ
(за матеріалами колекції Черкаського обласного
краєзнавчого музею)**

Зібрання печаток періоду Української державності 1917–1921 років – одна з вагомих частин колекції Черкаського обласного краєзнавчого музею, яка презентує крізь призму сфрагістики цей відтинок нашої історії. Печатки дозволяють під незвичним кутом поглянути на перебіг подій того часу. Однак сфрагістичний матеріал цього періоду є малодослідженим, пам'ятки не систематизовані і не каталогізовані, що ускладнює роботу дослідникам.

У колекції Черкаського обласного краєзнавчого музею є дві раритетні печатки (матриці) цієї драматичної доби – печатка для пакетів Черкаського полку Вільного козацтва та печатка Макіївської сільської народної управи Української Держави гетьмана Павла Скоропадського. В облікових картках заповнених 1975 р. інформація дуже скупа – тільки інвентарні номери та назви «Печать (для пакетов, металлическая) «Украинского вольного казачества, Черкасский полк», діаметр – 3 см, латунь) та печать (для пакетов, металлическая) Украинского националистического правительства «Макеевская сельская народная управа» Смелянского уезда, посредине в четырехугольнике «Тризубец», «УД», діаметр – 3 см». Дані про те як і коли потрапили ці унікальні речі до музею, як вціліли в роки радянської влади відсутні. Вони, ймовірно були втрачені під час Другої світової війни під час евакуації музейних цінностей [1].

Печатка (матриця) Черкаського полку текстова, без зображень. Призначалась для відтиску на сургучі, що скріплював пакети з донесеннями та іншими документами.

*Черкаський обласний краєзнавчий музей Фонд Нумізматики.
Печатка для пакетів Черкаського полку
Вільного козацтва 1917 р. Н – 604.*

Виточена з латунної литої болванки. Її основа правильної круглої форми, діаметром 3,3 см, висотою 0,9 см. Основа ручки фігурна з заглибленням 0,7 см у верхній частині для кріплення дерев'яної частини ручки, яка відсутня. На «робочій» частині печатки дзеркально вигравіювана легенда («від глядача» зліва на право): «Українське вільне козацтво», по центру в колі – «Черкаський полк» [1].

Черкаський полк Вільного козацтва, якому належить печатка, був одним з найбільших підрозділів територіальної самооборони, що постали на теренах краю 1917 р. Його організацією займалися черкаський повітовий комісар Григорій Сочавський з двома помічниками Хіміченком та Мельниченком та Яків Водяний – на той час голова Смілянського повітового комітету партії боротьбистів. Організаційно оформився він 1 жовтня 1917 р. в м. Сміла, напередодні Всеукраїнського з'їзду Вільного козацтва. Очолив його Яків Водяний, а Григорій Сочавський обійняв посаду полкового судді. Ймовірно, саме тоді і була виготовлена печатка – наприкінці вересня – на початку жовтня 1917 р. [4, с. 85].

Відзначився Черкаський полк в бою на станції Бобринська наприкінці лютого 1918 р., де об'єднані сили Вільного козацтва Звенигородщини, Уманщини та Черкащини розбили 8-у російську армію під командуванням М. Муравйова.

«Особливо видатна операція Вільного козацтва (була) проти 8-ї російської армії в районі станції Бобринська, – згадував Юрко Тютюнник. – Тут були скупчені ліпші курені Звенигородщини, Черкащини та Єлисаветщини. Кількість скупченого поблизу станції Бобринської козацтва перевищувала 8000. Звенигородців було 4620; вони прибули з власною артилерією і кавалерією.

Бій тривав цілий день, при цьому обидві сторони зазнали значних втрат; він закінчився нічною атакою на росіян, по якій останні були розбиті й розбіглися в різних напрямках. Тут мало не був захоплений комендант російських військ на Україні Муравйов...

Під час операції звенигородцями командував Хведот Бондар (с. Кирилівка), черкасями – Водяний, єлисаветцями – Кульчицький; всією операцією кермував штаб Звенигородського коша» [5, с. 100]. Згодом полковник Я. Водяний згадував: «Статуту свого тоді Вільне Козацтво не мало, а тому організатори та проводирі, руководились знаннями нашої історії Козаччини з часів Хмельниччини, узгадуючи при тім революційну хвилю нашого віку.

Незважаючи на те, що Вільне Козацтво було майже чисто військовою організацією, все-таки воно не було

**Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Нумізматики.
Печатка Макіївської сільської народної управи
Української держави. 1918 р. Н – 597**

організоване на зразок сьогочасних військових формацій, що починали свою організацію від головних штабів. Ми ще тоді своїх штабів не мали і починали організацію з низів. Сотні організовувались переважно самі і рідко коли приходилось їхати до села для організації сотні вільного козацтва, бо об'їхати 139 сіл Черкаського повіту при обмеженій кількості організаторів було технічно неможливо, зате для організації куреня треба було комусь їхати...» [3, с. 32].

Цікавою є адміністративна печатка Макіївської сільської народної управи Української Держави с. Макіївка Смілянського повіту. Село до революції 1917 р. належало до Куцівської економії цукрозаводчика Терещенка. Результати перепису зробленого за Гетьманату, свідчать, що в Макіївці проживало чоловіків – 1406 та жінок – 1497 особи. Неспокійне село ще за Центральної Ради створювало для місцевої влади немало клопоту самочинно розділяючи землі і реманент Куцівської економії. Коли в квітні 1917 р. в Україні до влади прийшов гетьман П. Скоропадський Макіївка визнала нову владу.

Старостою села було обрано Новохатька, який пробув на цій посаді недовго – «13 червня о 6 годині вечора в сільській управі був вбитий сільський голова Новохатько». Така телеграма була послана з Матусова в резиденцію гетьмана Скоропадського. У день похорону на сільський майдан до церкви зійшлося все село. У резиденцію гетьмана було надіслано нову телеграму: «...Священик макіївського храму св. Миколая в присутності всієї макіївської громади відслужив молебень про зміцнення Української Держави. Жителі села дали присягу на вірність Українській Державі та гетьману всієї України і просять повідомити про це його особисто...». Телеграму підписав новопризначений староста Селезень. Хоча макіївчани і визнали нову владу, однак відмовлялись виконувати її розпорядження про здачу на користь кайзерівських військ продовольства [7, с. 1].

Ймовірно, саме перший сільський староста Новохатько на початку травня 1918 р. замовив для сільської управи печатку

для документів. Вона більш художня, на відміну від печатки Черкаського полку Вільного козацтва. Окрім тексту містить малюнок. Зображення на печатці є характерним для печаток того періоду, оскільки питання зі зміною Державного герба в період Гетьманату вирішувалось, то адміністративні установи, органи місцевого самоврядування використовували тризуб замість герба, додаючи аббревіатуру.

Матриця відлита з латуні, має фігурну ручку, виточену з дерева. Її основа правильної круглої форми діаметром 3,2 см, висотою 0,7 см. Висота печатки – 9 см. На «робочій» поверхні печатки – легенда – дзеркально вирізаний по колу напис («від глядача» зліва на право) «Макіївська сільська народна управа», в центрі в ромбі – доволі простий за формою тризуб, по обидва боки від якого букви «Д» та «У» (аббревіатура Української держави). Ромб вміщений в коло [2].

Таким чином, ці печатки дають нам змогу подивитись на нашу історію під незвичним кутом і до 2022 р. вони були одними з найцінніших експонатів представлених в експозиції створеній до 100-річчя Української революції в Черкаському обласному краєзнавчому музеї, що презентує регіональний аспект одного з етапів державотворення нашої держави.

1. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Нумізматики. Печатка для пакетів Черкаського полку Вільного козацтва Н – 604.

2. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд Нумізматики. Печатка Макіївської сільської народної управи Української держави. Н – 597.

3. Водяний Я. Українське вільне козацтво та його з'їзд в Чигирині З.Х. 1917 (Зі спогадів) // Українське Козацтво. – 1977. – Липень – вересень. – Ч. 4 (43). – 48 с.

4. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. / Головний редактор Я. Пеленський. Київ – Філадельфія, 1995. – 493 с.

5. Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919-1920 рр. – Львів: Універсум, 2004. – 192с.

6. Яків Водяний, черкаський полковник Вільного козацтва // Коваль Р. М. Коли кулі співали: Воєнно-історичні нариси. – К.: Діокор, 2006. – 624 с.

7. Історія села Макіївки та його Свято-Миколаївського православного храму. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://herkasy-orthodox.com.ua/index.php/.../167-makiivka>.

8. Гречило А. Чотири печатки українських установ 1918–20 рр. // Знак. – 2005. – Ч. 37.

Володимир ЗОЗУЛЯ

ІСТОРИЧНІ ПОРТРЕТИ ДОСЛІДНИКІВ ІСТОРІЇ ЧЕРКАЩИНИ НА СТОРІНКАХ НАУКОВОГО ЖУРНАЛУ «КРАЄЗНАВСТВО»

Черкащина має давні краєзнавчі традиції. У різні часи подвижники краєзнавчої справи вели активно дослідницько-пошукову роботу з вивчення історії рідного краю, його культурну спадщину. Висвітлення життєвого шляху, краєзнавчих здобутків та громадської роботи відомих дослідників Черкащини на сторінках журналу «Краєзнавство», як і в усьому сучасному медіа просторі, має неабияке значення як складова не тільки історії регіонального, а й усього українського краєзнавчого руху. Окрім того це є

важливе джерело інформації про людей та умови, в яких вони робили і продовжують робити особистий внесок у розвиток краєзнавства.

Це особливо важливо в сучасний період розвитку українського краєзнавства, який позначений підвищенням інтересу до вивчення ролі особистості в історії. На сторінках журналу «Краєзнавство» життєписи видатних постатей краєзнавців, серед яких і представників Черкащини, ми розглядаємо як своєрідні історичні портрети особистостей з

високими громадянсько-патріотичними та моральними якостями, які служать взірцем для молодих дослідників регіональної історії та залучення до краєзнавства широких верств населення.

Констатуємо, що у 1927–1930-х рр. практики публікацій в журналі «Краєзнавство» окремих матеріалів про подвижників краєзнавчого руху не було. Організатори і активістів краєзнавчого руху лише згадувалися в деяких статтях і замітках без деталізації їх діяльності та вагомості особистих заслуг.

Традиція розповідати на сторінках журналу «Краєзнавство» про визначні постаті українського краєзнавства була започаткована з відродженням у роки незалежності випуску головного краєзнавчого часопису України. Серед героїв журнальних публікацій зустрічаємо і науково-публіцистичні матеріали про відомих краєзнавців Черкащини.

Вже у першому номері відродженого журналу ця тема посіла важливе місце. На сторінках журналу під рубрикою «Краєзнавці» започатковано «Біобібліографічний словник краєзнавців України». У ньому продовжено, як зазначено у преамбулі, «публікацію біографічних даних та відомостей про доробок вітчизняних краєзнавців, започатковану редакцією журналу «Пам'ятки України» 1988 року». Довідки доповнювалися списком праць краєзнавців і літературою про них.

Першою стала довідка про Якіма Кривка (1903–1980) за авторства Михайла Пономаренка. Яким Кривко народився у селі Кітлове* на Чорнобаївщині 21 вересня 1903 р., закінчив Золотоніські вищі педагогічні курси та історико-філологічний факультет Київського інституту народної освіти, а потім працював у закладах освіти на Сумщині, де й проявив себе як дослідник історії рідного краю [1, 20–23].

У наступному номері журналу вміщено статтю вже про самого М. Ф. Пономаренка – відомого краєзнавця, педагога і громадського діяча, активного учасника відродження краєзнавства на Черкащині і в Україні. Народився 28 жовтня 1920

* У 1959–1960-х рр. затоплене водами Кременчуцького водосховища.

року в селі Підставки Золотоніського району. Засновник і керівник Золотоніського районного краєзнавчого музею (1960–1978). Зібрав і науково опрацював понад 5 тис. оригінальних музейних матеріалів, відкрив понад 300 нових пам'яток археології.

Брав участь у редагуванні тому «Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область», вмістив у ньому нариси «Золотоноша», «Піщана», «Чигирин», «Суботів», «Борівця» (останні три у співавторстві), подав відомості з археології до нарисів і довідок про 13 районів, 23 села Золотоніського району. За значний внесок у створення цього видання удостоєний почесного звання «Заслужений учитель України» [2, 17–19].

Тема персоналістичного виміру історії краєзнавства Черкащини, висвітлення внеску окремих особистостей у дослідження історії і збереження національної культурної спадщини краю знайшла продовження і в наступних номерах журналу «Краєзнавство», який з 2000 року набув статусу наукового видання. Зокрема, у 2000 році в журналі вміщено статтю Галини Денисенко «Краєзнавчі нотатки Сергія Єфремова». В ній зазначається, що Сергій Олександрович Єфремов, літературознавець, критик, публіцист, громадський діяч, академік (1919), віце-президент ВУАН (1922), мовознавець, народився 6 (19) жовтня 1876 року в селі Пальчику Звенигородського повіту (Катеринопільщина) у родині сільського священника.

Авторка пише, що «академічний учений, організатор науки Сергій Єфремов був палким українознавцем, який гаряче відгукувався на найпекучіші проблеми життя». Одним із напрямів його захоплень була історія регіонів України. Скрізь, де йому доводилося бувати, він цікавився місцевими проблемами – станом історико-культурних пам'яток, особливостями культури та побуту різних куточків України. У тому числі і Черкащини. Побачене відкладалося у його записках-нотатках. Так, на сторінках його щоденника є такий запис:

«1924 рік. 17 лютого. Засідання з приводу так званого «Заповідника Шевченкового» біля його могили. Знов бачив малюнки теперішньої Шевченкової могили. Страхіття! В історії могили ці малюнки стануть колись поруч знаменитої фотографії зі стражниками 1914 р. Ще в травні хреста скинуто, розбито і з постамента скинуто в яр – там уламки валяються й досі і на них лишився напис «Шевченко». Жалко хреста – такий він простий був і так своєю простотою гармоніював з наокружною природою. Але хрест, і хрест обороті зробили з його «пам'ятник самодержавця Шевченкові» (з самодержавів цей самий хрест у буцегарні держало, держало, поки дозволило поставити) і знищили. Натомість поставили паскудненький бюсти, наробили галасу – і забули. Запаскудили святе місце. Тепер думка знов поправляти громадськими заходами. З бажання комісії я написав проекта, а в йому разі вимести все, що там нажовано й вернутись до простого, але величного пам'ятника в формі високої корони, абоobelіска, найкраще було б поставити таки старого хреста, але тепер і думати нічого. Многостраждальна Шевченкова могила! Як вона відбиває на собі історію України!» [3, 59–65].

В одному з номерів журналу за 2011 рік історик Олег Бажан у статті «Іван Гончар: будитель національної свідомості (до 100-річчя з дня народження)» на основі архівних документів розкриває ставлення радянських ідеологічних інституцій до нашого земляка – відомого українського скульптора, маляра, графіка, етнографа Івана Макаровича Гончара. Митець народився 27 січня 1911 року у селі Лип'янка на Шполянщині у багатодітній селянській родині.

У статті наводяться тексти документів, які засвідчують цілеспрямовані заборони дії партійних та безпекових органів щодо популяризації творчості І. Гончара. Його подвижницька діяльність стала причиною того, що навіть будь-яка згадка про нього та його колекцію вважалася небажаною.

Разом з тим, справа Івана Гончара пережила своїх гонителів, зросла до рівня державної ваги (державний музей

І. М. Гончара створений у вересні 1993 року і розміщений згідно з розпорядженням Президента України у колишній канцелярії генерал-губернатора – двоповерховому будинку XVIII століття), стала одним з наріжних каменів у відродженні української національної культури. Важливе і те, що вона знайшла своїх численних послідовників, які не дали піти у небуття багатьом цінним історико-культурним пам'яткам українського народу [4, 129–137].

Один з нарисів журналу «Краєзнавство» присвячений уродженцю Черкащини фундатору українського краєзнавства Михайлу Олександровичу Максимовичу (1804–1873). Автор – Віктор Козоріз, у своїй розвідці, наводить маловідомі факти біографії видатного українського вченого М. О. Максимовича, які стосуються його діяльності у якості гласного Золотоніського повітового земства у 1865–1870 роках. Зокрема, автор доводить, що діяльність М. О. Максимовича в цей період мала значний вплив на становлення системи народної освіти в Золотоніському повіті Полтавської губернії [5, 181–187].

У статті Оксани Силки і Лариси Синявської «Михайло Злобинець: золотоніський просвітник загальноукраїнського рівня (1883–1937 рр.)» на основі широкого фактологічного матеріалу висвітлено основні віхи життя та громадсько-просвітницької діяльності українського бандуриста, учителя, очільника просвітницького руху на Золотоніщині Михайла Олександровича Злобинця (літературний псевдонім – Домонтович). Закцентовано увагу на різносторонніх аспектах його діяльності: організація студентського ансамблю бандуристів у Києві на початку XX ст., видання україномовних книг, створення та очолення осередку «Просвіти» у місті Золотоноша, участь в українському Червонохрестному русі тощо.

Автори статті роблять висновок, що «життєвий шлях, особистісні переконання та спадок Михайла Олександровича Злобинця є складовою широкого громадського культурно-просвітницького руху Наддніпрянщини. Підняття на поверхню призабутого пласту проявів громадської ініціативи у сфері

створення об'єднань культурно-просвітницького спрямування на місцях є посильним внеском у написання нової, об'єктивної історії міст і сіл України. Дослідження персональної участі громадян у таких процесах дозволяє вивести з історичного забуття покоління тих, чиї особистісні переконання формувалися у період російської революції 1905 р., активна діяльність відбувалася у 1910–1920-ті рр. і вимушене мовчання настало у 1930-ті рр. XX ст.» [6, 127–142].

На сторінках журналу висвітлені життєписи і подвижницька праця краєзнавців, які були репресовані. Серед тих, хто присвятив своє життя самовідданий праці на ниві історії – археолог, історик України та краєзнавець Уманщини Григорій Юхимович Храбан (1902–1990). У 1930-ті роки він працював в Умані директором педагогічного технікуму, завідувачем відділом народної освіти. У 1936 році Григорій Юхимович був заарештований та ув'язнений на 8 років в сталінських таборах Солекамська та Красновішерська. Повернувся до Умані з обмеженими правами і заборонаю займатись педагогічною діяльністю. У 1950 році його знову заарештовують. Після піврічного ув'язнення в Лук'янівській в'язниці йому визначили довічне поселення на крайній Півночі.

Лише після смерті Сталіна Григорія Юхимовича було реабілітовано і він повернувся до Умані. Працюючи директором Уманського краєзнавчого музею, зібрав багато цінних експонатів, оновив музейні експозиції, багато працював в архівах, досліджуючи історію Уманщини, написав широкі наукові розвідки з історії міста та сіл краю.

Автор статті – Влада Сокирська, у науково-дослідницькій біографії Г. Ю. Храбана визначила пріоритетні напрями його творчості: археологія, давня історія України, історія повстання 1768–1769 рр. в Україні, історія Уманщини від найдавніших часів, історія створення дендрологічного парку «Софіївка», «Шевченко і Умань», революційні події та події Другої світової війни на території Уманщини, біографістика, бібліографічна діяльність [7, 110–114].

Окрему категорію героїв журнальних публікацій становлять відомі діячі українського краєзнавчого руху доби незалежності, які зробили вагомий внесок у дослідження регіональної історії та становлення і розбудову організацій Національної спілки краєзнавців України. Значну увагу висвітленню внеску дослідників у вивчення історії Черкащини і поширенню знань про рідний край приділяє голова Черкаської обласної організації НСКУ професор Валентин Лазуренко. З-під його пера вийшла стаття, у якій розглянуто основні етапи життя, педагогічної та історико-краєзнавчої діяльності доктора історичних наук, професора Миколи Івановича Бушина, проаналізовано основні творчі здобутки відомого черкаського вченого та дослідника-краєзнавця.

У 2001 році М. І. Бушиним започатковано видання серії історико-краєзнавчих книг «Черкаський край в особах. 1941 – 2001 рр.» Ідея започаткувати написання цієї серії книг виникла напередодні 10-ї річниці незалежності України, а остаточно затвердилася після X Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства «Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень», яка відбулася 28–29 вересня 2001 року та була підтримана головою Всеукраїнської спілки краєзнавців, академіком НАН України П.Т. Троньком.

У книгах серії «Черкаський край в особах 1941–2001 рр.» зібрані матеріали про Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної Праці, повних кавалерів орденів Слави, учасників афганської війни, людей, які нагороджені орденом Леніна, осіб, яким присвоєно почесні звання. У виданнях зібрано матеріал про вчених, письменників, відомих людей (артистів, краєзнавців, композиторів, художників). Окремий розділ присвячено здібним керівникам, організаторам, господарям. У кожній книзі історико-краєзнавчого видання подається короткий історично-краєзнавчий екскурс про історичні місця кожного району Черкащини, а також хронологія найважливіших подій, що відбулися в тому чи іншому районі області в період 1941–2001 рр.

Працюючи над серією, професор М. І. Бушин та його колеги-однодумці провели велику за обсягом науково-дослідницьку роботу зі збору й опрацювання матеріалів, значна частина яких досі була невідома широкому загалу.

Помітним явищем у науковому житті Черкащини стало видання у 2003 році під науковим керівництвом професора М. І. Бушина навчального посібника для загальноосвітньої школи І–ІІІ ст. Черкаської області «Історія Шевченкового краю: 1939–2002 рр. [8, 65–73].

Низка журнальних публікацій останніх років присвячена особистостям нинішніх краєзнавців, які значною мірою визначають сучасне обличчя краєзнавства краю.

З-під пера В. Лазуренка вийшов документально-публіцистичний нарис про одного з ініціаторів відродження краєзнавства на Черкащині, багаторічного керівника Черкаської обласної організації НСКУ Василя Мельниченка. У нарисі розкриваються основні віхи життя і творчості відомого історика, громадського діяча, активного організатора краєзнавчого руху на Черкащині. Зазначено, що він у 1989 році був учасником установчої конференції обласного краєзнавчого товариства, яке згодом трансформувалося в обласну організацію Всеукраїнської спілки краєзнавців України (з 2008 року – Національної спілки краєзнавців України). Обирався членом правління, заступником голови (1996–2001), головою (2001–2021) обласної організації, членом президії правління НСКУ.

У статті зроблено огляд його науково-педагогічної та громадської діяльності, проаналізовано внесок у розвиток сучасного краєзнавства України. За його ініціативи у 2003 році започатковано проведення обласних науково-краєзнавчих конференцій «Черкащина в контексті історії України» (яких станом на 2019 рік відбулося вісім), Понад 20 років редагує науково-популярний журнал «Краєзнавство Черкащини» та збірники матеріалів історико-краєзнавчих конференцій, в яких висвітлюються різні маловідомі аспекти регіональної

історії, порушуються актуальні проблеми патріотичного виховання і формування національної свідомості громадян, збереження історико-культурної спадщини краю.

Особливе місце у науковому і творчому доробку В. Мельниченка посідають книги про рідний край. Серед них – «Черкащина – земля прадавня, щедра і свята», «Шевченкіана Черкащини», «Краєзнавство Черкащини: сторінки історії», «Мандри Україною. Золота підкова Черкащини» (керівник авторського колективу)», «Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького» (упорядник), краєзнавчий календар «Спадщина», хронологічний довідник «Цей день в історії Черкащини». Він співавтор книг «Шевченко і Черкаси», «З кобзарем у серці», «Пам'ятки Черкас», «Черкаському краєзнавчому – 80», «50 пісennих літ» (про Черкаський академічний заслужений український народний хор), член авторського колективу наукового видання «Енциклопедія українського козацтва». Автор низки навчальних посібників з історії рідного краю.

Упорядковує численні збірники статей та документів. Зокрема, В. М. Мельниченко брав участь в упорядкуванні книги «Україна Тараса Шевченка», збірників «Краєзнавча Шевченкіана України», «Не підлягає забуттю», «Селянство Черкащини в добу Української революції 1917–1921 рр.», «Украдене дитинство», «Краєзнавці Черкащини», «Наймолодша в Україні» [9, 43–50].

Галерею просопографічних портретів сучасних організаторів краєзнавчого руху на Черкащині продовжено на сторінках спецвипуску журналу «Краєзнавство», присвяченого 70-річчю утворення Черкаської області, що побачив світ у 2024 році.

Свою статтю Олександр Лисенко і Олександр Перехрест присвятили відомому краєзнавцю й освітянинові, кандидату історичних наук, доценту, директору наукової бібліотеки імені М. Максимовича Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, почесному краєзнавцю України

Григорію Михайловичу Голишу. У ній висвітлено його різногранну життєдіяльність, яка пов'язана з розвитком національної освіти та краєзнавчим рухом.

Акцентовано увагу на аналізі його творчого доробку із краєзнавства, який репрезентований як окремими виданнями (монографіями, науково-популярними книгами, довідковою літературою), так і чисельними статтями в наукових та медійних часописах. Схарактеризовано внесок краєзнавця у пам'яткотворчу роботу, музейництво, розкрито напрями його організаторської й громадської діяльності. Подано відомості про нагороди ювіляра за його заслуги в освітній діяльності та краєзнавчому русі.

Зазначено, що левову частку творчого доробку Г. Голиша посідають результати його багатогранних краєзнавчих досліджень. У 2000 році побачив світ підготовлений ним у спів-авторстві з М. Ф. Пономаренком збірник статей, документів і спогадів з історії Золотоніського краю в період Другої світової війни. Значний резонанс у науково-краєзнавчих колах викликало й фундаментальне видання «Подорож Златокраєм. Нарис історії і сьогодення Золотоніського району» (у спів-авторстві, два видання), передмову до якого написали голови НСКУ академік П. Т. Тронько (перше вид.) та член-кореспондент О. П. Реєнт (друге вид.).

Історії сільської освіти присвячена книга «Крізь роки й епохи», а минувшині й сьогоденню рідного села ювіляра – двокнижжя «Деньги в українській історії». Разом із іншими краєзнавцями ним укладено краєзнавчі збірники «Не підлягає забуттю» та «Украдене дитинство». Інформативно цінним видається й підготовлений Г. М. Голишем і В. М. Мельниченком біобібліографічний довідник «Краєзнавці Черкащини».

Побачили світ і три персоналістичні видання за авторством Г. Голиша, присвячені землякам: поету-академіку Валерію Шпаку, відомому освітянському функціонеру Володимирі Клименку та знаному аграрію Дмитру Лисуну. У ще одному

краєзнавчо-біографічному виданні подано вичерпну інформацію про викладачів Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, які завдяки своїм заслугам набули членство в національних творчих спілках України [10, 157–166].

У спецвипуску журналу «Краєзнавство» до 70-річчя утворення Черкаської області вміщено статтю О. Барвінок і І. Кривошеї «Краєзнавчі пріоритети наукової школи професорки Тетяни Кузнець» у якій автори наголошують, що наукова школа на практиці уособлює найяскравіший прояв колективної форми творчості під безпосереднім ідейним і практичним керівництвом лідера-фундатора – визнаного ученого й вчителя, який живить цей колектив науковими ідеями й визначає зміст і методи наукових досліджень.

Саме такі характеристики притаманні науковій школі Почесного краєзнавця України, доктора історичних наук, професора Тетяни Кузнець «Регіональні проблеми української історії», яка посідає одне з чільних місць у багатій на традиції понад 90-літній історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. За роки функціонування наукової школи професора Тетяни Кузнець у десятків здібних студентів та магістрантів сформовано інтерес до наукової діяльності. Захищені дисертації та опубліковані наукові праці є і результатом наукових досліджень і, водночас, показником наукової зрілості вчених, які розпочинали свій шлях у науку під керівництвом професора Тетяни Кузнець.

А вже у 2007 році почала функціонувати створена за її активної участі науково-дослідна лабораторія «Історичне краєзнавство Уманщини», яка згуртувала навколо себе викладачів і студентів небайдужих до історії рідного краю і заклала підвалини наукової школи історико-краєзнавчого спрямування на чолі з професоркою Т. В. Кузнець. Наступним важливим етапом становлення цієї школи стало заснування власного періодичного органу – збірника наукових праць «Уманська старовина», зареєстрованого у жовтні 2015 року як

всеукраїнське наукове видання, а у червні 2024 р. його як науковий журнал включено до наукових видань категорії «Б». Науково-організаційним підґрунтям наукової школи Т. В. Кузнець стала аспірантура зі спеціальності 07.00.01 Історія України, яка діє в університеті з 1992 року.

Починаючи з 2009 року методом усної історії під керівництвом Тетяни Кузнець здійснюється науковий проект «Сторінки усної історії Уманщини». Результатом науково-дослідної роботи в цьому напрямку стали 7 томів спогадів очевидців та учасників важливих історичних подій: «Усна історія Уманщини: Умань і уманці в роки Другої світової війни», «Усна історія Уманщини: люди та долі», «Усна історія Уманщини: знані люди села», «Усна історія Уманщини: повоєнна відбудова», «Усна історія Уманщини: сільська школа», «Усна історія Уманщини: діти війни – літописці», «Усна історія Уманщини: пам'ятники та пам'ятні знаки села».

Плідною є співпраця членів наукової школи Т. В. Кузнець із багатьма дослідницькими інституціями – державним історико-архітектурним заповідником «Стара Умань», Уманським краєзнавчим музеєм, Державною науковою установою «Енциклопедичне видавництво» (Київ), з Товариством з обмеженою відповідальністю «Видавництво «КЛІО» (Київ).

Презентація результатів наукового пошуку дослідників у царині регіональної історії є важливою віхою наукової школи Т. В. Кузнець. Традиційно упродовж майже двох десятиліть відбуваються щорічні наукові конференції: «Історія Уманщини в іменах» (березень); «Проблеми регіональної історії» (травень); Уманські краєзнавчі читання (грудень) [11, 167–174].

Практично усі матеріали персоналістичного спрямування, у яких простежується життєвий, науково-творчий та просвітницький шлях відомих краєзнавців Черкащини, публікувалися під рубрикою «Краєзнавство в особах», а в окремих випадках – під рубриками «Регіональна історія в особах» і «Джерела та біографічні студії».

Аналіз засвідчує, що подача таких матеріалів була не заорганізованою і позбавлена штампів і шаблонів. Найбільш поширеним жанром подачі матеріалів про відомих краєзнавців Черкащини є короткі документально-публіцистичні нариси, статті та замальовки без надмірної уніфікації.

Таким чином, висвітлення історії краєзнавчого руху на Черкащині крізь призму особистостей відомих краєзнавців, які зробили вагомий внесок в започаткування краєзнавчих інституцій у 1920-х рр. і відродження краєзнавства в добу незалежності, сучасних досліджень регіональної історії та становлення і розбудову осередків Національної спілки краєзнавців України посідає помітне місце в тематичній структурі часопису «Краєзнавство». З'ясовано, що практика публікації на сторінках журналу матеріалів про визначні постаті краєзнавства, у тому числі і Черкащини, започаткована після відновлення випуску журналу після проголошення незалежності України.

Практично усі категорії діячів краєзнавчого руху – від самовідданих дослідників-аматорів до відомих вчених, стали героями журнальних публікацій про їх життєвий шлях і внесок в дослідження історії Черкащини та збереження культурної спадщини українського народу. Такі публікації мають важливе суспільне значення не тільки як засіб популяризації краєзнавства, а і як виховний чинник. Адже висвітлення подвижницької праці людей з високими громадянсько-патріотичними та моральними якостями, служать взірцем для молодих дослідників історії своєї малої батьківщини та залучення до краєзнавства широких верств населення.

1. Пономаренко М. Ф. Кривко Яків Олександрович // Краєзнавство. 1993. № 1. С. 20–23.

2. Соса П. П. Пономаренко Михайло Федорович // Краєзнавство. 1994. № 1–2. С. 17–19.

3. Денисенко Г., Денисенко О. Краєзнавчі нотатки Сергія Єфремова // Краєзнавство. 2000. № 1–2. С. 59–65.

4. Бажан О. Іван Гончар: будитель національної свідомості : (До 100-річчя з дня народження) // Краєзнавство. 2011. № 1. С. 129–137.
5. Козоріз В. Михайло Максимович та його діяльність у Золотоніському повітовому земстві // Краєзнавство. 2013. № 1. С. 181–187.
6. Силка О., Синявська Л. Михайло Злобинець: золотоніський просвітник загально-українського рівня (1883–1937 рр.) // Краєзнавство. 2017. № 1–2. С. 127–142.
7. Сокирська В. Григорій Храбан – перший науковий краєзнавець Уманщини // Краєзнавство. 2011. № 3. С. 110–114.
8. Лазуренко В. Штрихи до портрета черкаського історика і краєзнавця Миколи Бушина // Краєзнавство. 2013. № 3. С. 65–73.
9. Лазуренко В. Подвижник краєзнавства Черкащини // Краєзнавство. 2019. № 1. С. 43–50.
10. Лисенко О., Перехрест О. Невтомний трудівник краєзнавчої ниви (до 75-річчя Григорія Голиша) // Краєзнавство. 2024. № 2. С. 157–166.
11. Барвінок О., Кривошея І. Краєзнавчі пріоритети наукової школи професорки Тетяни Кузнець // Краєзнавство. 2024. № 2. С. 167–174.

Валерій ЛАСТОВСЬКИЙ

УСПЕНСЬКИЙ ІРДИНСЬКИЙ (ВИНОГРАДСЬКИЙ) МОНАСТІР НА СМІЛЯНЩИНІ У XVIII СТ.

Українські монастирі на Правобережній Україні у XVIII столітті опинилися у достатньо складній ситуації, зумовленій зіткненням двох держав (Російської імперії та Речі Посполитої), котрі активно використовували у своєму протистоянні релігійний фактор. Завдяки цій ситуації всі вони отримали статус т.зв. «закордонних» монастирів. Однак, в цілому це явище, поки що, не достатньо повно висвітлене в наукових дослідженнях, хоча науковці й звертали на нього увагу. Одним із чернечих осередків, який відносився до цієї групи і був Успенський Ірдинський (Виноградський) на території сучасної Черкаської області поблизу села Мале Старосілля на

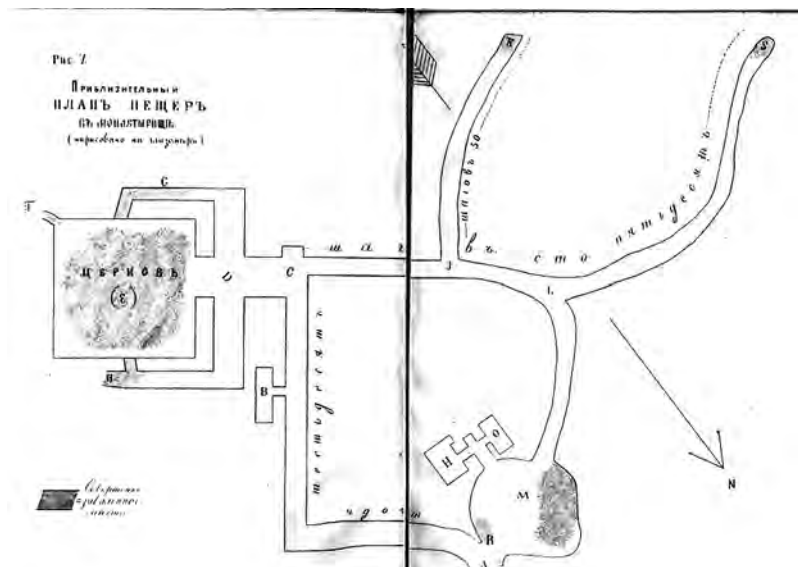
Смілянщині. Документи, пов'язані з ним, дають значний матеріал до з'ясування особливостей функціонування «закордонних» монастирів.

Історія Успенського Ірдинського (Виноградського) монастиря почала досліджуватися ще у XIX ст. завдяки науковим розшукам українського церковного діяча Петра Лебединцева (1820–1896). Вся історіографія, що стосувалася цього питання, була висвітлена у 2018 році в публікації В. Ластовського¹. На сьогодні тема історії монастиря у XVIII столітті найбільш повно розкривалася лише у роботі П. Лебединцева². Крім того, ряд раніше невідомих документів було опубліковано і введено до наукового обігу у 2010 році³.

Ірдинський монастир вперше згадується у 1625 році і далі аж до своєї повної ліквідації вже у XX ст. існував біля с. Мале Старосілля на Смілянщині. Впродовж же XVII століття він пережив два піднесення (від початку створення та в часи Хмельниччини) та два занепади (після поразки козацьких повстань 1630-х років та після турецького походу 1678 року). За цей період монастир як набув достатньо величезні статки, так і втратив все.

Лише на початку XVIII століття починається відновлення обителі. У цей час вона одразу потрапляє у поле зору керівників двох єпархій – Київської та Переяславської (остання була на той час у статусі коад'юторства стосовно першої). І, очевидно, це слід пояснювати намаганням поширити свій контроль на правобережні території після часів Руїни.

Спочатку у 1706 році цей процес зрушився завдяки київському митрополиту Варлааму Ясинському, котрий доручив справу відновлення тодішньому ігумену Лебединського монастиря Серафеону «жебы там старця якого осадил и ... жебы построил млинок на пустой гребли це для выживления пасечных тамошних послушников». А потім свої права на розбудову та на контроль над цим місцем заявив ще й ігумен Золотоніського Красногірського монастиря Юсиф Григорович, котрого підтримав переяславський єпископ Захарій Корнілович. Останній в листі до ігумена 6 листопада 1706 р.

*Пещери Виноградського монастиря XVIII ст.
Публікація О. Бобринського*

якраз і доручив йому безпосередньо зайнятися відновленням Ірдинської обителі⁴. У подальшому його підтримала і гетьманська влада.

На той момент, відповідно до інформації Захарія Корніловича, Ірдинський монастир перебував у жалюгідному стані: «...пустует и в пещере церковца, в которой жадного не бывает набоженства».

Процес відновлення монастиря починався непросто. Колишні монастирські села відмовилися від виконання своїх обов'язків на користь обителі. І це спричинило конфлікт. Тому в березні 1709 року намісник Золотоніського та Ірдинського монастирів Йєв Микитницький поскаржився київському воєводі, князю Дмитру Голіцину з приводу того, що «поданне их монастырей села Будуща, Староселья, да села Будищиж, котрые обретаются под Орловцами, живут своевольню и надлежащего послушания п повинности... не отдают и ни в чем не слушают».

Як бачимо, суть конфлікту зводилася до питання закріпачення селян на користь монастиря. 15 березня київський воєвода видав указ, відповідно до якого селяни «были б ... в подданности попрежнему, и послушание и всякую надлежащую подданную повинность во всем отдавали, так как на пред сего бывало без всякой противности...»⁵

Та невдовзі виник ще один конфлікт. На це раз уже суто земельного характеру. Він був викликаний затвердженням за монастирем деяких земель біля сіл Балаклея, Орловець і Білозір'я. У зв'язку з цим чигиринський полковник Ігнат Галаган 6 липня наказував жителям цих сіл, щоб вони «неважелися більше ужо вкгрунта монастырские втручатися и пустошыты»⁶.

Відновлення прав на володіння землею і селами безумовно повинно було стати важливим моментом майбутньої життєдіяльності монастиря. Саме тому вже новий ігумен Золотоніського та Ірдинського монастирів Феофан Денисович звернувся із цим питанням до гетьмана Івана Скоропадського. І 26 березня 1710 року від нього було видано універсал, яким підтверджувалися права обителі на землі, що були надані ще Богданом Хмельницьким у 1656 р. Цим же універсалом було затверджено й управління Ірдинським та Золотоніським монастирями «под единым игуменом» навічно. Слід вказати, що для видання цього універсалу була створена ціла комісія, яка на місці з'ясовувала всі обставини шляхом опитування місцевих жителів («люди старинные») та складала опис «к грунтов», а вже після цього представила відповідну інформацію Івану Скоропадському на затвердження⁷. До цієї комісії, між іншим, входили «товарищ полку переяславского» Тихон Лейбенко, «атаман городовий мошенский» Левко Горло та «писар мошенский» Іван Панкевич.

З цього почалося відновлення монастирського господарства. І вже у 1710 р. було ще до нього докуплено «луку сенокосную ... за полдевятого золотого»⁸.

Проте, невдовзі монастир знову перестав діяти. Один із тих ченців-очевидців, хто пережив і цей занепад, у 1746 р.

згадував: «Когда же Украина дарована полякам то в то время монахи ... с подданными совсем богатством в монастырь Золотоносский, как и вси на той Украине бывшие люде в империю были согнаны, переведены, монастырь же тот волохи сожгли, а монаха Иосифа того монастыря эконома, который тамо ради обережения монастыря оставлен был, запорожцы змучили...»⁹

У цій розповіді, вочевидь, відобразилася ціла хвиля подій, що відбувалися на Правобережжі у 1711 р. А у розповіді ченця вже через 35 років вони всі злилися в одну єдину драму. Значно пізніше, вже у 1864 році, краєзнавець Лаврентій Похілевич (1816–1893) написав, а за ним повторили і всі інші дослідники, що Ірдинський монастир був знищений «около 1709 года сообщником Мазепы» Пилипом Орликом¹⁰. Зрозуміло, що краєзнавець в умовах тодішнього політичного ладу не особливо вдумувався у природу тодішніх подій, описуючи їх відповідно до існуючої тоді імперської ідеології.

Як відомо, Пилип Орлик (1672–1742) після Полтавської битви (27 червня 1709 р.) і після смерті Івана Мазепи (21 вересня 1709 р.) був обраний 5 квітня 1710 року гетьманом Війська Запорозького. Бажаючи продовжувати боротьбу із Московською державою, він змушений був шукати собі союзників. І одним із них став кримський хан Девлет-Герай (1648–1718), з яким було підписано в січні 1711 р. союзний договір¹¹. Внаслідок цього був організований спільний похід у двох напрямках – на Лівобережну та Правобережну Україну. У березні 1711 р. П. Орлик із своїми загонами досяг Середнього Подніпров'я. Завдавши поразки російським військам під Лебедином, гетьман взяв в облогу Білу Церкву. І це був критичний момент. Саме в цей час кримські союзники залишили П. Орлика, кинувшись грабувати населення Правобережжя¹².

Ймовірно, Ірдинський монастир був знищений саме під час розбою, вчиненого одним із загонів, що відколовся від армії П. Орлика («волохи сожгли»). До того ж, після підписання Прутського миру (1711), ще й гетьман Іван Скоропадський

універсалом видав наказ російського царя Петра I всім жителям Правобережжя переселитися на землі, підвладні контролю російської держави. У противному разі, як наголошувалося в документі, «кто из старшин и черни, также духовного и посполитого чина явятся ослушниками сего, то непременно будут выгнаны из своих жилищ войсками Его Царского Величества и, как противники Высочайшей воли, без всякой пощады огнем разорятся»¹³.

Тому монастир, фактично, не міг продовжувати своє існування у будь-якому випадку. Якщо б його не змогли знищити загони, що відкололися від П. Орлика, то це відбулося б завдяки розпорядженню російської влади. В усякому разі, коли у грудні 1711 р. іркліївський сотник Тарас Велбинський «за отпущение грехов своих» подарував Золотоніському монастирю «местце млиновое на гребле тясминской в Комаровце», назва Ірдинського монастиря в документі не згадувалася (важко сказати про який саме пункт іде мова, але вочевидь, що це найближчі території до обителі, тоді Золотоніський монастир знаходився за кілька десятків кілометрів на лівому березі Дніпра)¹⁴. А, як відомо, в цей час Ірдинський і Золотоніський монастирі перебували в єдиному управлінні. В наступні роки, коли Рафаїлу Яковлевичу видавався патент від митрополита київського Іоасафа Кроковського (1715) та єпископа переяславського Кирила Шумлянського (1717) на ігуменство в Золотоніському та Ірдинському монастирях, останній відмічався як «запустілий»¹⁵. Пізніше, при купівлі Золотоніським монастирем Гарбузиної пасіки у лебединського жителя Івана Горбинченка (1723), у документі знову жодним словом не була згадана Ірдинська обитель¹⁶.

З цього всього стає зрозумілим, що черговий етап в історії Ірдинського монастиря, почавшись у 1706 р., дуже швидко й закінчився – вже у 1711–1712 рр. Лише через приблизно двадцять років монастир знову відроджується. Останній етап його історії, який був найдовшим, починається у 1730-х роках.

***Печатка Виноградського
монастиря 1769 р.***

За свідченням жителів сіл Будищ і Старосілля Федора Буляра та Олексія Скляра, записаним у 1770 р. на вимогу київського митрополита Гавриїла Кременецького, приблизно у 1730-х роках, рятуючись від уніатів, прийшов на Ірдинські болота ієромонах Лука Пелеховський, назвавши себе ігуменом «прописанного Почаевского монастиря», до недавня православного, але потім уніатського. Зрозуміло, що ігуменом колись православного Почаївського монастиря цей Лука ніколи не був (сам монастир перейшов унію ще у 1712 році¹⁷), хоча це не значить, що він не міг бути якимось чином дотичним до нього.

Відповідно, Лука Пелеховський насправді був самозванцем, проте це не стало перешкодою для нього на новому місці. За твердженням названих вище свідків, він після свого поселення на Ірдинських болотах спочатку побував у Києві, а потім і у Переяславі, де й отримав від місцевого єпископа дозвіл на відновлення обителі. Повернувшись після поїздки знову на болота, ієромонах «зачинив, устроил и освятил» храм Успіння Пресвятої Богородиці¹⁸. Точну дату цієї події встановити важко, проте достеменно відомо, що у 1731 р. Ірдинський монастир вже існував¹⁹. Зі слів колишнього його ченця Терентія, саме в цьому році відбулося його постриження «в чин монашеский в рясофорнии» ігуменом ієромонахом Іоанном Пелеховським (розбіжність в іменах ігумена Пелеховського – Лука чи Іоанн – може бути пояснена помилковою інформацією).

Вже згадані жителі Федір Буляр та Олексій Скляр також засвідчили, що монастир на чолі із Пелеховським проіснував близько 10 років. І за цей час сюди переселилася частина

ченців із Золотоніського монастиря. Це цікавий момент. Він свідчить передовсім про те, старі зв'язки між монастирями не зникли. Але тепер виникає питання: чи продовжував Ірдинський монастир бути своєрідною філією Золотоніського? та наскільки самостійним у цей час був ігумен Пелеховський?

Очевидно, саме до цього часу відноситься виникнення другої назви монастиря – Виноградський. Уявляється, що її автором міг бути той же ігумен Пелеховський, котрий намагався надати монастирю певного символічного значення, адже виноград – це символ християнської Церкви. В усякому разі, в околицях монастиря ніколи не вирощувався виноград і поблизу ніколи не було населених пунктів із подібною назвою.

Часи ігуменства Пелеховського не були спокійними. За повідомленнями місцевих жителів, під час виникнення небезпеки нападу з боку кримських татар він із своїми ченцями «отойшел за Днепр, и в какой монастырь – неизвестно; почему Виноградский монастырь оставался упусте более 10 лет»²⁰. Виходячи з цього повідомлення Ірдинський монастир повинен був бути покинутим після 1740 року і залишатися таким аж до 1750-х років. Проте той же монах Терентій свідчив про своє життя в монастирі з 1731 р. «и поныне», а значить до 1746 р., в якому і «оставил показанный монастырь» з метою переходу в Золотоніський. Разом з Терентієм дозволу просив про прийняття туди ж і ієродиякон Медведівського монастиря Феодосій. Але він не повідомляв про якісь масові переміщення ченців. Хоча, взагалі, ситуація із переселенням на Лівобережжя у зв'язку з якимись нападами цілком була реальна. Наприклад, у 1736 р. за таких обставин ченці Медведівського монастиря таки переселилися до Красногірського Золотоніського монастиря «с утварою церковною и из протчим именем», а повернулися назад вже у 1739 р.²¹ Пізніше, влітку 1750 р., коли на Троїцький Чигиринський монастир напав якийсь гайдамацький загін, його черниці також втекли на Полтавщину, до Преображенського Великобудищанського та Вознесенського Пушкарівського монастирів²².

Наступна згадка в документах про Ірдинський монастир відноситься до 1750 р. Саме в цьому році чернець Арсеній, повертаючись в Україну із молдавських земель, влаштувався у Виноградському монастирі, де й прожив аж до січня наступного 1751 р., після чого із ще одним ченцем втік на територію Гетьманщини²³.

Відомо також, що у 1753 р. монастирем керував якийсь Гавриїл Іскра, котрого звинувачували в тому, що він, не дотримуючись «духовного Регламента и правил монашеских, искушения, зараз в три недели» постригав послушників в чернецтво²⁴. Можливо, подібна поспішність була викликана умовами, в яких опинилася Правобережна Україна. Адже в цей період до уніатства тут поступово переходили як монастирі, так і досить значна частина парафій. Можливо, що Гавриїл Іскра, проявляючи певну поспішність у своїх діях, просто укріплював свою владу у монастирі в непростих умовах.

Як повідомляли жителі сіл Будищ і Старосілля, після десятирічного запустіння «прийшли унеяти монахи с польши два, стали владеть виноградским монастырем, а по них другии унеяти владели и до 1766 года, в котором в Виноградский монастырь произведен на игуменство бывший Гавриил, которой уроженец на границе Польской в унеятских»²⁵. Очевидно, це той самий Гавриїл, який був призначений у 1761 р. на керівну посаду сюди ігуменом Лебединського монастиря за проханням смілянського губернатора Добрянського²⁶. У тому ж році він згадується «началником», котрим був пострижений в ченці один із послушників²⁷. Цілком можливо, що цей Гавриїл і Гавриїл Іскра, який згадувався раніше – це одна й та ж особа. А його призначення у 1761 р. – це просто момент переходу із православного відомства в уніатське, реалізоване на основі домовленостей між Гавриїлом і губернатором Добрянським.

Однак самі ж ченці Виноградського монастиря так і не змогли довго терпіти перебування в унії. Навесні 1766 р. вони своїм загальним рішенням вигнали Гавриїла з обителі. І після

цього він відправився до Києва, де у митрополита Арсенія Могилянського випрохав посвячення в сан ігумена до свого колишнього монастиря, але вже не у складі Переяславсько-Бориспільської єпархії, а у складі Київської митрополії. Братія в цей час також вирішувала питання із необхідністю вирішення проблеми керівництва. І тому на її заклик переяславський єпископ Гервасій Лінцевський знову (після кількох років належності до унії) визнав монастир підвідомчим своїй єпархії, видав антимінс і доручив управління ним ігумену Троїцького Мотронинського монастиря Мельхиседеку Значко-Яворському.

З цього часу між Київською та Переяславською консисторіями дуже довгий час йшла канцелярська війна з постійним листуванням за право мати Виноградський монастир у своєму підпорядкуванні. У липні того ж 1766 р. призначеного із Києва ігуменом Гавриїла службами переяславського єпископа було арештовано по дорозі на Ірдинські болота і відправлено в той же Київ з вимогою проведення суду над ним за уніатство²⁸.

Вочевидь, суд не відбувся. Бо у 1768-1769 рр. Гавриїл, як свідчать документи, все ж таки, знову був ігуменом Виноградського монастиря. Сам він в документах зазначав, що обитель відноситься до Київської єпархії; але в Переяславі продовжували наполягати на протилежному²⁹.

Врешті-решт, тільки у 1775 р. російським Святійшим Синодом це питання було вирішено. Виноградський монастир з цього часу переходив у відомство переяславського єпископа з підпорядкуванням ігумену Золотоніського монастиря Іоїлю³⁰. І тільки після третього розділу Речі Посполитої, у 1795 р., Виноградський монастир знову став частиною Київської митрополії³¹.

У зв'язку з буремними подіями 1760-х років на Правобережжі, не можна оминати й питання гайдамаччини. На жаль, єдиним документом, що свідчить хоч про якісь стосунки між гайдамаками та Виноградським монастирем, є лист від 28 серпня 1767 р. до ігумена Києво-Видубицького монастиря Іякова Воронковського. У ньому розповідається, що у монас-

тирі в 1767 р. деякий час перебувала гайдамаки і тому місцева польська влада висунула претензії до місцевих ченців: «...почему по выходе гайдамак з монастыра не явили» і чому про подарунок від них на обитель промовчали. Після цього ігумен вимушений був «поки хмара перейдет» піти просити хліба по селах, отже – переховуватися³². Ігуменом тоді в монастирі був той самий Гавриїл, під керуванням якого монастир деякий час перебував в унії.

З вибухом Коліївщини для монастиря настали важкі часи. Репресії влади були спрямовані не лише проти повстанців. Про цей час лишилися спогади місцевого ченця Рафаїла: «...а понеже великое кровопролитие в Жаботине местечку и по других местах от поляков народу зделалось в коих добрах и монастир виноградский состоит. От коего страху как народ из селтак и монахи монастыра виноградского розбеглись а паче что уже и татаре з конфедератами зближались, в том числе и я нижайший из монастыра виноградского из йишол за благословением тамошнего начальника...»³³

На початок 1770 р. Ірдинська обитель вже знову функціонувала, тому в січні той же Рафаїл просив дозволу у переяславського єпископа повернутися до неї³⁴. Але оскільки йому цього не дозволяли, то він просто втік³⁵.

Фото Виноградського монастиря 1908 р.

У ці часи Виноградський монастир відігравав значну соціальну роль для місцевого населення. Про це свідчить оповідь смілянського жителя Кіндрата Таранухи: «Людей гонили силою на присягу; то й батько присягав на унію. А де которі не хотіли та ховались. Не хотіли ламати віри... То батько не хотів хрестити мене ув уніята, а хотіли везти аж у Виноградський монастир...»³⁶

Після другого розділу Речі Посполитої у 1793 р. на Правобережжі Російська імперія здійснює реорганізацію системи управління, у т.ч. й церковних структур. Оскільки необхідність у існуванні Переяславсько-Бориспільської єпархії відпадає, вона фактично перестає у колишньому вигляді, а її території переходять під владу Київської митрополії та новоутвореної Мінської, Ізяславської і Брацлавської єпархії³⁷. З цього моменту Ірдинський монастир вже остаточно переходить під церковну владу Києва.

Що ж уявляв собою Виноградський монастир на кінець XVIII ст.?

Ще в описі, складеному у 1766 р. для Святійшого Синоду, відмічалось: «Содержание с единой милостыни и от труда рук. Понеже бывшие вотчины при монастыре остались во владении князя Любомирского воеводы Браславского»³⁸.

Більш детальний опис обителі був зроблений ігуменом Троїцького Мотронинського монастиря Іринархом для канцелярії Переяславсько-Бориспільської єпархії. У ньому відмічалось, що колишні монастирські володіння XVII – початку XVIII століть тепер належали різним польським власникам – князям Яблоновському, Любомирському та графу Мнішку; в користуванні ж обителі залишилися лише урочище Старе Монастирище та «древний садок под Будищами». У вигляді часткової компенсації, князем Михаїлом Ксаверієм Любомирським у 1777 р. було надано право монастиреві не сплачувати бджолину десятину і користуватися лісом³⁹.

Безпосередньо ж на території монастиря тоді знаходилися дві церкви – одна з них «новая, крестообразная, из соснового тесаного дерева, о 3-х с двумя щитами главах» в ім'я святиителя

Миколою, а друга – «Успения Божьей Матери... весьма ветхая, соломою по лубью покрытая». Також тут були 7 келій, покритих «очеретом і соломою». Ченців нараховувалося 17 чоловік⁴⁰.

Таким чином, Ірдинський (Виноградський) монастир впродовж XVIII століття пережив кілька потрясінь, в результаті яких він, все ж таки, відновлював свою діяльність. Проте, якщо на початку цього періоду обитель мала достатньо значні земельні володіння і була достатньо потужним господарчим осередком завдяки підтримці української гетьманської влади, то вже до його кінця вона практично всі їх втратила. При цьому монастир перебував у сфері інтересів як політичних систем (Російська імперія та Річ Посполита), так і церковних (православні Київська митрополія та Переяславсько-Бориспільська єпархія, унійна Церква). Водночас він відіграв важливу роль у житті місцевого населення, котре постійно контактує з ченцями і підтримує їх. З цього ж періоду остаточно закріплюється подвійна назва монастиря – Ірдинський та Виноградський (у XVII столітті він відомий виключно як Ірдинський). Найімовірніше, що назва монастиря «Виноградський» мала символічний характер (виноград – символ християнської Церкви), а не практичний (в околицях монастиря ніколи не вирощувався виноград і поблизу ніколи не було населених пунктів із подібною назвою).

1. Ластовський В. Ірдинський (Виноградський) монастир на Смілянщині: історіографія та джерела. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Шістнадцятої Міжнародної наукової конференції (29 травня – 2 червня 2018 р.)*. Київ, 2018. С. 67–71.
2. [Лебединцев П.] Историческое известие о начале и судьбе Виноградского-Ирдынского монастыря, с прибавлением его документов (далі – ИИ). Киев, 1861. 40 с.; [Лебединцев П.] Виноградский Ирдынский Успенский монастыр. *Киевские епархиальные ведомости* (далі – КЕВ). 1861. № 18. С. 526–538.
3. Ластовський В. Документи XVIII ст. з історії Успенського Ірдинського (Виноградського) монастиря. *Болховітіновський щорічник 2009*. Київ: НКПІКЗ, 2010. С. 342–357.
4. КЕВ. №18. С. 529; № 20. С. 596; Историческое известие. С. 29; Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). Ф. 990. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 13 зв.
5. ЦДІАУК. Ф. 824. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3 зв.; ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 10 зв.

6. КЕВ. №20.С. 597; Историческое известие. С. 30; ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 14.
7. КЕВ. 1862. № 2. С. 67-68; Историческое известие. С. 35–36; ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 12 зв. –13.
8. КЕВ. 1861. № 20. С. 600; Историческое известие. С. 33; ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 14 зв.
9. ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 8.
10. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. Киев, 1864. С. 648.
11. Субтельний О. Мазепинці. Київ, 1994. С. 70–74.
12. Там само. С. 77-81; Різниченко В. Пилип Орлик. Київ, 1918. С. 13–16.
13. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. Київ, 1993. С. 418.
14. КЕВ. 1861. №20. С. 598-600; Историческое известие. С. 31–33; ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 15 зв. –16.
15. КЕВ. 1862. № 2. С. 68–70; Историческое известие. С. 37–39.
16. КЕВ. 1862. № 2. С. 70–71; Историческое известие. С. 39–40.
17. Мороз В. Шлях Почаївського монастиря в Унійну Церкву наприкінці XVII – на початку XVIII ст.: передумови, обставини та історія прийняття рішення 1712 року. *Записки Чину святого Василя Великого*. Серія 2. Секція 2. Том 16. Рим–Львів, 2024. С. 100–121.
18. КЕВ. 1861. №18. С. 530–532.
19. ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 4.
20. КЕВ. 1861. № 18. С. 532.
21. Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII вв. Том I. Часть I. Киев, 1905. С. 337.
22. Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII вв. Том I. Часть II. Киев, 1905. С. 586–591.
23. ІР НБУВ. Ф. 160. № 835. Арк. 11, 15.
24. АЮЗР. Часть I. Том III. Киев, 1864. С. 387, 393, 395.
25. КЕВ. 1861. №18. С. 532.
26. Там само. С. 533.
27. ЦДІАУК. Ф. 127. Оп. 1076. Спр. 176. Арк. 4.
28. КЕВ. 1861. №18. С. 534.
29. ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 644. Арк. 1–5 зв.
30. КЕВ. 1861. №18. С. 534, 536.
31. Там само. С. 536.
32. Левицький О. Листи Лебединського ігумена Філотей Контаровського (1765–1767 рр.). *Записки Українського Наукового Товариства*. Кн. IX. Київ, 1911. Додаток. С. 27–28.
33. ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 644. Арк. 1–2.
34. Там само. Арк. 8–9.
35. Там само. Арк. 14.
36. Кулиш П. Записки о Южной Руси. Том I. Спб., 1856. С. 137–138.
37. Ластовський В. Православна церква у суспільно-політичному житті України XVIII ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія). Черкаси, 2002. С. 44.
38. ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 2зв.
39. КЕВ. 1862. № 2. С. 71-72; Историческое известие. С. 40.
40. КЕВ. 1861. № 18. С. 535, 536.

Анна ВАЩЕНКО (Переяслав-Хмельницький)

КОСТЬ КУШНІР-МАРЧЕНКО ТА СОФІЯ ТЕРЕЩЕНКО ЯК ФУНДАТОРИ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА ЧЕРКАЩИНИ*

У наш час спостерігається посилення інтересу до місцевої історії, до формування національної самосвідомості, патріотичного виховання та збереження історичної пам'яті народу, що спонукає піднесення краєзнавчого руху та краєзнавчих досліджень. Великий інтерес для дослідників становить життєвий шлях, науковий доробок краєзнавців доби «зоряного краєзнавства», яка припадає на 20–30-ті рр. ХХ ст. Територія сучасної Черкащини не була винятком у краєзнавчому русі даного періоду і подарувала плеяду видатних краєзнавців.

Мета цієї публікації – проаналізувати життєвий шлях та систематизувати наукові здобутки фундаторів історичного краєзнавства Черкащини К. Кушніра-Марченка та С. Терещенко.

Дослідження питання щодо вивчення життєвого шляху та наукової спадщини К. Кушніра-Марченка та С. Терещенко не була предметом спеціального вивчення, тому потребує детального дослідження, аналізу та систематизації. У даній публікації здійснено спробу систематизації та аналізу біографічних відомостей та наукового внеску краєзнавців.

Даною темою займалися такі дослідники: Н. Миронець, І. Хоменко, С. Вергун, В. Борисенко, В. Жадько, А. Журавльова та інші. Життєвий шлях та наукові праці К. Кушніра-Марченка та С. Терещенко вивчали Н. Миронець, І. Хоменко, С. Вергун, В. Борисенко та В. Жадько.

* Стаття взята із наукового видання «Наукові записки з української історії». Збірник наукових статей. Випуск 43. 2018. Переяслав. С. 124–129.

Окремої уваги заслуговує праця А. Журавльової «Її називали «кобзарева онука» (доля репресованого етнолога за архівними матеріалами)», присвячена С. Терещенко. У зазначеній праці подано біографічний огляд, вибудований в контексті значущих на той період суспільно-політичних процесів, з позиції сприйняття їх С. Терещенко. Також уміщено замітки стосовно діяльності людей, які відігравали важливу роль у житті С. Терещенко [5, 92]. А. Журавльова стверджує, що відкриття доступу до історіографічного матеріалу про С. Терещенко пов'язане з її офіційною реабілітацією в 1973 р. [11, 104].

Варто згадати публікацію додаткових свідчень до протоколів слідства в журналі «Родовід» (1994 р., № 7) зі вступним словом Л. Власюк та Л. Лихач, яка стала значним кроком на шляху до відновлення імені вченої у вітчизняній історії. У вступному слові дослідниці зазначено, що деякі біографічні відомості про С. Терещенко було надруковано у звенигородській районній газеті «Шевченків шлях» (№ 105) у 1967 р. [3, 60]. В. Борисенко в праці «Українки в історії» аналізує роль С. Терещенко в краєзнавчому русі Черкащини 20–30-х рр. XX ст. [1, 90].

Отже, зазначена тема у вітчизняній історіографії потребує більш детального вивчення, оскільки вона висвітлювалася, в основному, на прикладах регіональних досліджень або побіжно в окремих публікаціях.

Подвижниками краєзнавчого руху на Черкащині є К. Кушнір-Марченко та С. Терещенко, які своє життя присвятили вивченню історії рідного краю.

Народився К. Кушнір-Марченко 15 травня 1877 р. у селянській багатодітній родині середнього достатку в селі Мойсінцях Золотоніського повіту Полтавської губернії (нині це село Придніпровське, Чорнобаївського району (колишнього – ред.), Черкаської області) [2, 115]. Школи в селі не було, то читати церковні книжки малий Кость навчився в сільського діда, який писати та рахувати сам не вмів, тому й учня не навчив [8, 535].

К. Ф. Кушнір

Ситуація змінилася у 1886 р., коли в селі Мойсінці було відкрито початкову школу й він закінчив навчання достроково в 1889 р. Про це свідчить, зокрема свідоцтво Золотоніської повітової училищної ради: «Золотоніська повітова училищна рада засвідчує, що Костянтин Федорович Кушнір, син козака с. Мойсінець, Мойсінської волості Золотоніського повіту Полтавської губернії, народився 15 травня 1877 р., православному віросповідання, успішно

закінчив курс навчання в Мойсінському початковому народному училищі, і тому має право на пільгу, установлену пунктом 4-м статті 56 Закону про військову повинність. Видано 19 жовтня 1889 р.» [2, 115]. Успішне закінчення навчання дало змогу молодому К. Кушніру-Марченку отримати рекомендацію від керівництва училища для вступу до гімназії, а сільський священник радив навчання у Переяславській духовній семінарії [8, 535].

Інтерес та любов до історії рідного краю захопила К. Кушніра-Марченка з молодих років і він проніс цю любов через усе життя. Поштовхом до ґрунтовної роботи із вивчення місцевої історії та початком становлення його як дослідника-краєзнавця стало знайомство К. Кушніра-Марченка із професором Київського університету І. Лучицьким та істориком, редактором «Киевской старины» В. Науменком, яке відбулося у 1906 р. Згодом професор І. Лучицький передплатив для майбутнього історика газету «Наш путь», а В. Науменко обіцяв йому допомогти книгами з книгарні «Киевской Старины» [2, 117].

У 1908 р. К. Кушніра-Марченка обирають волосним старшиною Мойсінської волості та до його рук потрапляє волосний архів. Він знаходить ревізькі «сказки» 10-ї ревізії 1858 р. за всі села волості, починаючи із 1861 р. Це дуже

зацікавило дослідника-краєзнавця, та він ставить за мету віднайти інші відомості з волосного архіву [8, 536].

Починаючи із 1910 р., К. Кушнір-Марченко розпочинає офіційне листування з різними офіційними установами та вченими у пошуках необхідних для нього першоджерел [8, 536].

Шукаючи потрібну йому інформацію, краєзнавець пише листа-звернення до Полтавської казенної палати з проханням повідомити, які є в її архіві «сказки» і чи можна зняти з них копії, але отримує відмову [2, с. 117].

За порадою професора І. Лучицького, К. Кушнір-Марченко звертається до ректора Київського університету з проханням про надання йому дозволу працювати з Румянцевською ревізією 1767 р. і отримує дозвіл. Вже в лютому 1911 р. К. Кушнір-Марченко приїздить до Києва та розпочинає роботу в рукописному відділі бібліотеки університету. Власні враження від роботи він висвітлює в статті «Чи не можна, чи не треба», яка вийшла в газеті «Вестник Золотоношского сельскохозяйственного общества» 1911 р. [8, 536].

У роки Першої світової війни, будучи мобілізованим до лав російської армії, він не полишає інтересу до краєзнавчих студій, користуючись будь-якою нагодою, щоб відвідати історичні місця. Коли його військова частина розташувалася неподалік поселень, які були пов'язані з Хмельниччиною, дослідник відвідує козацькі могили у Берестечку, де в 1651 р. відбулася битва війська Богдана Хмельницького з поляками, і у своєму щоденнику він описав враження від побаченого [2, с. 119].

К. Кушнір-Марченко, як і тисячі інших представників ліберально налаштованої інтелігенції, радо вітав повалення самодержавства в Російській імперії та національно-визвольні змагання українців, їхнє прагнення до відродження національно-культурного державного життя [2, 119].

Період 1920-х років був відзначений для К. Кушніра-Марченка низкою життєвих випробувань. Щоденникові записи Костя Федоровича дають уяву про причини та картини голоду

в Україні 1921–1922 рр. Але лихоліття голоду не зломилі інтерес краєзнавця до вивчення рідної історії. Із середини 1920-х рр. він бере активну участь у національно-культурному житті рідного села: «...був завідувачем книгозбірнею-читальнею у своєму селі, членом сільради, членом церковної ради» [2, с. 120].

На ці роки припадає активна співпраця К. Кушніра-Марченка з Всеукраїнською академією наук, відомими вченими істориками: М. Яворським, М. Ткаченком, М. Покровським. Він продовжує свої дослідження історії Іркліївщини. З'являється його перша наукова публікація під назвою «Ілля Новицький Охочекомонний Компанійський полковник останньої чверті XVII – поч. XVIII ст.», опублікована в академічному виданні «Науковий збірник за рік 1929: Записки УНТ» [2, 120–121].

У 1930-х рр. К. Кушнір-Марченко був членом з охорони пам'яток культури та природи та неодноразово звертався до редакцій газет із пропозицією зберегти від руйнації культурні цінності у зв'язку із закриттям церков. Так 17 січня 1930 р. дослідник пише до газети «Радянська думка» допис, у якому пропонував зберегти та передати до окружного музею церковні дзвони із церков, які були збудовані за часів козацтва. К. Кушнір-Марченко повідомляє, що на Іркліївщині у Печерській церкві зберігаються ряд давніх ікон, які потребують збереження та є історичною й культурною цінністю [8, 556].

Не оминув своєю увагою К. Кушнір-Марченко і період колективізації, коли сталінський режим нищив віковічні засади селянського життя й українства. У трагічні 1930-ті рр., коли в Україні лютував голодомор, він, рятуючись від голодної смерті у сина в Миронівці, залишається відданим своїй справі та розшукує матеріали й пише історичний нарис про Миронівку, згадуючи рід Симеренків та інших славних представників українства [2, 121].

У 1930–1940-х рр. він складав та досліджував «Генеалогічні дерева селянських родів» [9]. У 1941 р. К. Кушнір-Марченко

написав нарис під назвою «Моя боротьба за вивчення моєї батьківщини», куди було включено копії всіх листів, які він надсилав історикам і державним установам та отримані відповіді [8, 540].

К. Кушнір-Марченко продовжує вести свій щоденник і в 40–50-х рр. ХХ ст. Особливу цінність становлять 7 томів щоденників, у яких він описує власні враження про події, починаючи із 20-х рр. ХХ ст. [8, 559].

На схилі літ, одержимий своєю пристрастю до вивчення історії малої батьківщини, К. Кушнір-Марченко продовжує невпинно збирати безцінні матеріали з історії рідного краю. Як і раніше активно веде листування із вченими АН УРСР, а ті, в свою чергу, намагалися всілякими способами допомогти сільському історично-генеалогічному на його тернистому дослідницькому шляху [2, 121].

Керівництво Інституту історії АН УРСР писало: «...За Вашою згодою рукописи трьох Ваших робіт, а саме: «Минуле села Іркліїв»; «Нарис Іркліївщини» і «Сотник Іркліївський Павло Петрович Завойко і сотнева старшина» зберігаються нині в рукописному фонді Інституту. Найбільш цінною є найбільша за розміром з Ваших робіт – праця «Минуле села Ірклієва». Окремі уривки з цієї роботи варті того, щоб їх надрукувати. Та, на жаль, зараз Інститут історії не має такої можливості [2, 122].

Помер К. Кушнір-Марченко 1958 р.

Софія Терещенко народилася 26 серпня 1875 р. в с. Попівка Звенигородського повіту Київської губернії (нині це село Попівка, Звенигородського району, Черкаської області) у бідній селянській родині [5, 93]. Життєвий шлях С. Терещенко умовно можна розділити на два періоди: мистецький – у Санкт-Петербурзі та науковий, подвижницький – в Україні.

Щодо першого петербурзького періоду, то, лише завдячуючи щасливому випадку, художні здібності С. Терещенко помітили і, за клопотанням графа Муравйова, Софію прийняли до Петербурзького училища технічного рисування барона Штіглиця у 1902 р., а потім до Петербурзької академії

С. Терещенко

мистецтв, де вона здобула професійну освіту в художника А. Новоскальцева та професора В. Матте. Закінчила академію мистецтв у 1907 р. та здобула диплом художника-гравера [5, 93].

У 1911 р. С. Терещенко відкрила власну майстерню в Царському Селі, де працювала до 1917 р., одночасно займаючись реставрацією полотен славетних творців у художній галереї Шувалова [4]. Тривале перебування в Петербурзі, за словами С. Терещенко, повністю «вибило з неї село» – не лише ззовні, а й у манерах спілкування вона вже повністю на-

лежала до інтелігенції, слідувала за модою [5, 93].

Після жовтневого перевороту С. Терещенко не залишилася в Росії, а 1918 р. повернулася в Україну. Так розпочався новий період її життя. Починаючи із 1919 р., вона вчителює у Звенигородці в дівочій гімназії та чотирикласній школі. За дорученням повітового відділу освіти входила до складу комісії, що займалась оглядом маєтку князів Куракіних у с. Козацьке, що на Звенигородщині, що дало підставу її недоброзичливцям в майбутньому свідчити: «Вона не музей збирає, а хоче зберегти для (попів) панів майно, бо вона дуже чекає зміни влади» [5, 94].

У 1920 р. разом зі своїми братами Каленем та Никоном засновує художню школу ім. Т. Шевченка [10]. Перший брат закінчив училище Штігліца і був вільнослухачем Академії художеств, а другий вчився у Лаврській іконописній школі. Громада підтримала школу, а благословив її А. Кримський. Бажаючих навчатися виявилось багато. Приходили учні із міських шкіл та гімназій. Тут не тільки вивчали світове мистецтво, а й цікавилися минувиною краю.

У 1922 р. С. Терещенко заснувала Звенигородський музей старовини, де й працювала директором [1, 88]. У музей учні школи зносили старі монети, козацьку зброю, побутові речі, картини з панських світлиць різних європейських шкіл, зразки народного мистецтва тощо. Музей розширювався й наповнювався новими експонатами, розпочалося глибоке вивчення Шевченкового краю [4]. У музеї були унікальні експонати з різних сіл, твори образотворчого мистецтва, археологічні знахідки [6, 24].

Наприкінці 1922 р. на адміністративному рівні було скасовано Звенигородський повіт, що спричинило закриття художньої школи, проте залишився краєзнавчий музей. С. Терещенко зайнялася розбудовою експозиції музею. З 1922 до 1926 р. музей не мав фінансування, заробітної плати працівники не отримували, тому С. Терещенко поїхала в Київ клопотати перед Всеукраїнською академією наук (далі – ВУАН) про поліпшення стану музею [5, 96].

У своїй діяльності С. Терещенко не була кабінетним дослідником, вона багато подорожує Звенигородщиною, відвідує музеї Києва. Займаючись музейною справою, дослідниця починає цікавитись етнографією, яка допомагала їй краще пізнавати народ, зберігати його пам'ять. Мандруючи селами, по-іншому розуміла значення зібраних речей – уже як матеріальне відтворення духовної спадщини [5, 97].

С. Терещенко відвідує багато весіль, записує весільні обряди та видає записки «Весілля в Попівці», які помістив у книзі «Звенигородщина – Шевченкова батьківщина» А. Кримський. С. Терещенко записує веснянки, купальські пісні, замальовує побутові речі [6, 25 с].

С. Терещенко у 1927 р. стала членом Етнографічної комісії та Археологічного комітету ВУАН. За завданням Комісії Софія Мефодіївна досліджувала чумаків, їх повсякдення, дозвілля, значення природи через концепт її сакралізації [5, 97]. У с. Орли біля Лисянки вона віднайшла старих чумаків та записала їх оповіді про чумацький промисел. Її записи «Чумаки на Звенигородщині» увійшли до збірника «Чумаки», що виходив у Києві [6, 24].

Також С. Терещенко спілкується із старожилами. Вік її інформантів становив 80–100 років, були й старожили понад столітнього віку. Так, наприклад, вона записує, що «в с. Вільхівці я була у баби Олійнички, яка мала 110 р. Вона говорила про панщину та про попів тому, що була в молодості у попа наймичкою». Також згадує що в с. Хлипнівці була в Райковської, що має 100 або й більше років. Вона багато співала старих пісень, розповідала про Лисянку, про поміщиків, про Коліївщину. Райковська сама полька й багато розповідала про панські звичаї, про наряди, про те, які лічебні були води в Лисянці за її пам'яті тощо» [5, 97].

С. Терещенко також прагнула розширити етнографічну діяльність, створивши краєзнавчий гурток, такі вже були поширені в інших відомчих осередках Етнографічної комісії. Проте, ця ідея натрапила на численні перешкоди і страх населення, так і залишилася ідеєю [5, 98].

Протягом життя С. Терещенко переймалася спадщиною Шевченка: записувала спогади про нього, відшукувала речі, що належали поету. Дослідниця спілкується із племінниками Шевченка, записує їхні розповіді про поета [5, 99].

Активна діяльність С. Терещенко припадає на так званий період українізації, що вважається ренесансним явищем в історії української культури 20-х років XX ст., але вже наприкінці 20-х років XX ст. розпочалися гоніння на інтелектуальну еліту. Так було сфабриковано справу «Спілки визволення України», яка ставила собі за мету повалення радянської влади та боротьбу за визволення України. До Звенигородського «осередку» СВУ «зарахували» «контрреволюціонерів», які навіть не знали один одного. Ордер №345 було видано на арешт С. Терещенко в Уманському окружному відділі ГПУ та виписали 9 вересня 1929 р. Того ж дня було зроблено обшук у її помешканні та відправлено до Умані. Слідство тривало шість місяців. У судових показаннях Софія зазначила: «Судіть мене, як хочете, але ворогом я ніколи не була... Що збудувала музей, то це діло гарне» [10].

Окружний відділ ГПУ визнав термін покарання С. Терещенко: дев'ять років ув'язнення концтаборів. Звинувачення, які висувалися дослідниці, були абсурдними: «являється петлюрівкою», «зв'язана з куркулями», «націоналістка, далека від радянської дійсності». 12 березня 1930 р. С. Терещенко було вислано в Казахстан на чотири роки. Але після закінчення цього терміну ув'язнення Спецколегія Київського облсуду від 11 серпня 1935 р. постановила ув'язнити С. Терещенко на 3 роки у виправно-трудоий табір. Потім знову перегляд справи та нове заслання. У 1941 р. її перевели до Джамбулу. Тут їй пощастило відвідати невідільничі місця Т. Г. Шевченка, записати спогади від казахів про нього та зробити замальовки «Верблюд», «Жінка в паранджі». Перебуваючи на засланні, Софія Мефодіївна не полишає збирання матеріалів до Звенигородського музею [7, 10].

На Звенигородщину Софія повернулася в 1944-му році хвора, немолода вже, але нескорена. Влаштувалася оформлю-

вачем у Будинок культури. У створеній при ньому мистецькій студії давала уроки малювання. Оточена підозрою та злиднями, вона пішла з життя 31 серпня 1948 р. [7].

Таким чином, наукова діяльність К. Кушніра-Марченко та С. Терещенко припала спочатку на період «українізації», коли відбулося відродження українського краєзнавства, але дуже швидко здійснювалося її згортання, яке характеризувалося репресіями краєзнавців, заборонаю краєзнавчих досліджень. Внесок у розвиток історичного краєзнавства К. Кушнір-Марченка та С. Терещенко є значним, оскільки їх діяльність сприяла розвитку досліджень місцевої історії в регіоні, сприяла посиленню інтересу до минулого Черкащини.

Так, К. Кушнір-Марченко детально вивчав історію його рідної Іркліївщини, починаючи від козацьких часів, детально досліджував свій родовід та родоводи інших селян, що підтверджує його праця «Генеалогічні дерева селянських родів». Намагався він врятувати церковні пам'ятки, які мали історичну цінність. Не оминув К. Кушнір-Марченко у своїх щоденниках свідчення про голод 1921 р. та Голодомор 1932–1933 рр.

Науковий доробок С. Терещенко полягає, перш за все, у створенні Звенигородського музею старовини у 1922 р. Багато цінних речей було врятовано завдяки С. Терещенко, яка збирала їх для музею. Також вона цікавилася етнографією, подорожувала Звенигородщиною, результатом чого є видання етнографічних праць, присвячених звичаям Звенигородщини. Найвідомішими етнографічними працями є: «Весілля в Попівці», «Чумаки на Звенигородщині», а оскільки дослідниця мала ще й великий художній талант, то праці містять ще й замальовки.

Отже, наукова спадщина фундаторів краєзнавчого руху Черкащини К. Кушніра-Марченка та С. Терещенко має великий інформаційний потенціал і чекає широкого наукового вивчення й узагальнення. Власне треба повернути із забуття постаті подвижників історичного краєзнавства, які були незаконно репресовані та забуті. Такими посталями на Черкащині є К. Кушнір-Марченко та С. Терещенко.

1. Борисенко В. Українки в історії. Київ: Вид-во Либідь, 2004. 334 с.
2. Вергун С. Краєзнавець Чорнобаївщини – К. Кушнір – Марченко // Україна в етнокультурному вимірі століть, 2012. Вип. 2. С.114-123.
3. Власюк Л. Софія Терещенко. Додаткові покази до протоколів слідства // Родовід. Наукові записки до історії культури України, 1994. Вип. 7. С. 59-90.
4. Жадько В. Печальна одіссея брата і сестри Терещенків. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/zabuti-tvorci-shevchenkiani> / (дата звернення 19. 03. 2018).
5. Журавльова А. Її називали кобзарева онука (доля репресованого етнолога за архівними матеріалами) // Народна творчість та етнологія, 2015. Вип 3. С.91-106.
6. Іванченко М. Доброї пам'яті слід // Родовід. Наукові записки до історії культури України, 1997. Вип 15. С.23–38.
7. Мазуренко О. Із слідчо-кримінальної справи № 370 Софії Терещенко // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі. (Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею URL: <http://museum.dp.ua/article0108.html> (дата звернення 21.03.2018).
8. Миронець Н. Хоменко І. Подвижник історичного краєзнавства Кость Кушнір-Марченко // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики, 2000. Число 4, Част.2. С. 534-567.
9. Рогозовская Т. Голос из моря. URL: https://zn.ua/SOCIETY/golos_iz_morya.html (дата звернення 15. 03. 2018).
10. Слинько А. Родина Терещенків. URL: http://zvenygorodkabinlioteka.edukit.ck.ua/podii/rodina_tereschenkiv/ (дата звернення 17. 03. 2018).
11. Тронько П. Реабілітовані історією. Черкаська область. Книга третя. Сміла: Вид-во Тясмин, 2003. 528 с.

Ольга ІСАЄВА (Канів),
Таміла Осипенко (Канів)

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: ІСТОРІЇ ВОЇНІВ ТА ВОЛОНТЕРІВ З КАНІВЩИНИ

У цій статті подаються життєві історії жителів Канівської територіальної громади – учасників російсько-української війни та волонтерського руху. Аналізуються суспільно-політичні процеси, що відбуваються в Україні на сучасному етапі, через призму особистого досвіду та переживань пересічних українців. Використовується інформація та матеріали із місцевих друкованих видань, інтернет-ресурсів, спогадів учасників російсько-української війни і волонтерського руху та членів їх родин.

Як зазначав Головнокомандувач Збройних сил України (27.07.2021 – 08.02.2024) генерал Валерій Залужний у передмові до видання «Воєнний стан: антологія» (Чернівці, 2023): «2022-й уже став історією. Ця цифра назавжди закарбувалася в нашій пам'яті. Адже на цей рік ворог запланував знищення української державності. Лише завдяки титанічному подвигу воїнів та колосальному єднанню нації нам вдалося відвернути найгірший сценарій та дати відсіч орді. Так твориться історія. Так постає нація переможців» [1, 7].

У лютому 2022 року український народ став на захист своєї землі, своїх родин та домівок. Тисячі чоловіків та жінок різного віку, соціального статусу, професій та роду занять вступали до загонів територіальної оборони, Збройних сил України або ж займалися волонтерською діяльністю. Так, *Олександр Горичунов* (1975 року народження) до повномасштабного вторгнення працював у Шевченківському

Олександр Горцунов.
Фото із соціальної мережі
«Facebook»

солдата до офіцера. ... Мій підрозділ виконує завдання, пов'язані з певним рівнем секретності, відтак із зрозумілих причин наразі я не можу розповісти про бойову операцію, за яку отримав нагороду» [6, 3]. Варто зазначити, що молодший брат Олександра, Володимир Петришин, також боронить Україну у складі ЗСУ.

Після 24 лютого 2022 року зброю до рук взяли не лише ветерани АТО/ООС, а й навіть ті чоловіки, які ніколи не уявляли себе у військовій професії. Так, брати **Дмитро та Олександр Жадани** спочатку перебували у Канівській територіальній обороні (далі – ТрО), а згодом вступили до лав ЗСУ. Старший брат, Дмитро (1984 року народження), працював у місцевій адвокатській конторі. І вже з 25 лютого чергував на одному із блок-постів, що були облаштовані при в'їздах до Канева. Загалом їх нараховувалось чотири, на яких цілодобово працювала важка техніка. Члени Канівської ТрО наповнювали піском мішки, що щільно вкладалися, формуючи таким чином захисні бар'єри. Крім цього, тероборонівці допомагали поліцейським здійснювати огляд автомобілів, черга яких розтяглася на 15 км. В основному, це були легкові автомобілі, на яких мешканці Київщини, Чернігівщини, Харківщини та Сумщини втікали від «руського мира».

Наступного дня до Дмитра приєднався його молодший брат Олександр (1994 року народження), який тільки-но повернувся в Україну із-за кордону. Батьки просили молодшого сина не їхати додому та залишатися у безпечному місці, але все було марно, він приїхав наступного ж дня після повномасштабного вторгнення.

Як згадує мати Валентина Жадан, на її сльози та мольби Санько (так його називали рідні – *авт.*) відповів: «Як я, мамко, буду дивитися в очі своїм дітям, коли вони спитають: що ти, батьку, робив під час війни». Та не судилося Олександру народити дітей, а батькам діждати онуків. Олександр Жадан загинув 25 січня 2023 року, виконуючи військовий обов'язок поблизу населеного пункту Курахово Покровського району Донецької області.

Із 17 травня 2022 року Олександр Жадан вступив до лав ЗСУ. Після вишколу потрапив до 95-ї десантно-штурмової

бригади, що дислокувалася у м. Житомир. Власне, хотів працювати саме у цьому воєнному підрозділі, але за станом здоров'я був зарахований до особового складу бригади на посаду водія. На момент смерті перебував у званні старшого солдата на посаді старшого водія аеромобільної роти аеромобільного батальйону 95 ДШБр.

Дмитро Жадан вступив до лав ЗСУ 15 вересня 2022 року. Розпочав службу у званні сержанта, а нині – молодший лейтенант. І до сьогодні воює в одному із батальйонів 77-ї окремої аеромобільної бригади, громлячи ворога на найгарячіших ділянках

Дмитро Жадан.
Фото із соціальної мережі
«Facebook»

фронту. Загибель молодшого брата стала тяжким ударом для Дмитра. На своїй сторінці у соціальній мережі «Facebook» написав: «Я пишаюсь тобою, братику. Ти інколи ображався на мене за те, що я десь місцями критикував твої починання та задуми. Я мав це робити. З перших днів народження няньчив тебе, виховував, піклувався як міг, давав поради, керуючись своїм досвідом та виключно з кращими побажаннями для тебе. Твої останні рішення я підтримав миттєво. Вони були вірними. Повернутись з-за кордону в перші дні війни. Піти в тероборону. Вступити до лав збройних сил. Вчинки справжнього чоловіка. «Ніхто, крім нас» – саме ці слова викарбовано на прапорі 95-ї бригади. Ти цілком і повністю відповідаєш цьому гаслу. З першого та до останнього дня. Жодного разу не порушив Присягу. Слово в слово дотримувався Клятви десантника. Через біль, втому, розпач. Виконував всі бойові накази, не відступивши жодного разу. Ти приклад мужності та наслідування.

Війна триває. Війна в режимі реального часу. Ми обов'язково її завершимо. Якщо не я, то наші побратими обов'язково передадуть вітання клятим ворогам і від тебе. Наш вирок пролунає, як грім – за тебе, брате.

Я не хочу прощатися з тобою. Не хочу говорити про тебе в минулому часі. Минуле – це спогади. А їх дуже багато. Не хочу чорно-білих фото. Лишу це. Кольорове. Запам'ятаю тебе таким. Веселим, завжди злегка заклопотаним. Живим. Любимо тебе. Світла пам'ять, Санько» [3].

У серпні 2023 року Дмитро Жадан відзначений почесним нагрудним знаком Головнокомандувача Збройних сил України «Золотим хрестом». Поряд із шевроном 77 ОАеМБр носить і шеврон 95 ОДШБр, пояснюючи це тим, що воює за двох: за себе і за загиблого брата. Упродовж усього часу служби жодного разу не був у відпустці. На дорікання рідних відповідає коротко: повернуся додому з перемогою.

Канівець **Олег Шостик** боронить Україну разом із своїм сином Русланом у складі 72-ї окремої механізованої бригади ім. Чорних Запорозжців Чоловіки працюють в руїнах Вугле-

*Шостик Олег (праворуч) із сином
Русланом на позиціях, грудень 2022 р.
Фото із соціальної мережі «Facebook»*

дару – ці оборонні рубежі легендарна бригада утримує із листопада 2022 року. Олег Шостик (1973 року народження), історик за фахом, більше десяти років працював науковцем у Канівському історичному музеї, був причетний до формування фондів цього

закладу та є автором музейної експозиції «Історія Канівщини від пізнього палеоліту до Давньоруської держави». Після звільнення з музею, у 2004 році, займався підприємницькою діяльністю.

Із перших днів повномасштабної війни записався до Канівської ТрО. У червні 2022 року став дідом – у сім'ї його сина народилася донечка Вікторія. **Руслан Шостик** (1999 року народження), юрист за освітою. Коли його дитині виповнилося три місяці, підписав контракт із 72-ю ОМБр. Проходив навчання у Великобританії, має військове звання молодшого лейтенанта. Тож Олег вирішив бути ближче до сина, тому із грудня 2022 року воює у складі бригади імені Чорних Запорозжів.

Як розповідав сам Олег у інтерв'ю «Дніпровій зірці», газеті об'єднаних громад і міста Канів: «Руслан за армійською спеціальністю зв'язківець. Мене ж записали водієм. Проте, спеціальності тут – чиста формальність, бо усі без винятку бувають на нульових позиціях. Усі ми – універсальні солдати. ... Таких воїнів, як у нас, немає ніде в світі. Нам немає куди йти з цієї землі, бо вона наша ...» [5, 1]. У серпні 2023 року батько і син були нагороджені Відзнакою Президента «За оборону України».

1 червня 2023 року Олегу Шостику виповнилось 50 років. Свій день народження він відзначив на бойових позиціях, в руїнах Вугледару, де його побратими вітали повітряними кульками, незважаючи на те, що це одна із найгарячіших точок на фронті російсько-української війни. Олег Шостик цікавиться повсякденним життям рідного міста, займає активну громадську позицію. Під час коротких відпусток співпрацює з місцевими громадськими організаціями щодо вирішення нагальних питань життєдіяльності Канівської ОТГ. Також займається волонтерською діяльністю, підтримує тісні зв'язки із Канівським волонтерським центром допомоги воїнам АТО-ООС.

Канівський волонтерський центр допомоги воїнам АТО-ООС розпочав свою діяльність навесні 2015 року. Серед його засновників був вчитель біології і географії **Олександр Третяков** (1965 року народження). Про діяльність Центру автори статті опублікували низку повідомлень у наукових виданнях: «Літопис історії України: нові дослідження.

Олександр Третяков із канівськими волонтерами, квітень 2023.

Фото із соціальної мережі «Facebook»

Збірник матеріалів науково-практичної конференції. 8–9 грудня 2021 року» (Корсунь-Шевченківський, 2023), ««Тарасова гора: люди і події»: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції до 185-річчя отримання волі Тарасом Шевченком. Канів, 24 травня 2023 р.» (Канів, 2023), «Наукові записки Шевченківського національного заповідника: збірник наукових праць» (Канів, 2023).

Із початком повномасштабної війни, маючи бойовий досвід (брав участь у бойових діях у зоні проведення АТО – прим. *авт.*), Олександр Третяков знову пішов боронити рідну землю. На сторінці Канівського волонтерського центру у соціальній мережі «Facebook» від 20 квітня 2023 року повідомлялося: «Вчора у нас волонтерів 9-річної витримки відбулася надзвичайна подія!!! До нас завітав наш Саша, наш воїн, наш волонтер, наш ГЕРОЙ!! Ми кричали, ми пишали, ми плакали і душили його в обіймах. Не бачилися більше року з клятого 24 лютого. Весь цей час він без відпочинку боронив нас з вами, тримав небо над Україною і гнав з нашої святої Землі кацапську нечисть!

За стійкість, мужність, героїзм має подяки, визнання командування і орден «ЗА МУЖНІСТЬ». А від нас особисто палку любов і земний уклін.

ДЯКУЄМО ТОБІ, ЛЮБИМО, ЦІНУЄМО. БЕРЕЖИ ТЕБЕ БОГ І НАШІ МОЛИТВИ, ПОВЕРТАЙСЯ З ПЕРЕМОГОЮ!» [2]. Олександр Третяков служить у складі 72-ї ОМБр імені Чорних Запорозжців.

Із початком повномасштабної війни до волонтерського руху Канева приєдналася родина **Андрія і Тамари Гузайрових**, адже їх син **Антон Гузайров** також на фронті. У дописі Канівських волонтерів від 2 грудня 2023 року на їхній сторінці у соціальній мережі «Facebook» із нагоди Дня народження Андрія написано: «Сьогодні наша волонтерська родина від усього серця вітає з Днем Народження колегу, волонтера, батька воїна, патріота – Андрюшу Гузайрова. З початком повномасштабної війни ваша родина влилася в

Андрій Гузайров.
*Фото із соціальної мережі
«Facebook»*

волонтерський рух і робить неймовірно багато заради збереження життя воїнів, заради **ПЕРЕМОГИ!**

Андрій, ти взяв на себе ТРИ великих виробництва: виготовлення окопних свічок, хімічних грілок, і сухих душів – обсяги вражають, і ти справляєшся. А як по-іншому, адже СИН на фронті, адже СИН – ГЕРОЙ, треба бути гідним. **ДЯКУЄМО** за СИНА,

ДЯКУЄМО за твою невтомну працю.

Бажаємо тобі здоров'я, тільки сонячних днів, вірних друзів поруч, любові та підтримки рідних, тільки гарних новин, **МИРУ, ДОБРА, ЛЮБОВІ, ПЕРЕМОГИ! ТРИ-МАЄМО СТРИЙ ДАЛІ» [2].**

Антон Гузайров (2000 року народження) мріяв стати військовим ще з дитинства. Його військова служба розпочалася у 25-й окремій повітряно-десантній Січеславській бригаді у листопаді 2020 року, а в зону проведення бойових дій (Авдіївська пром-зона) юнак потрапив у серпні 2021 року. Після 24 лютого 2022 року воював на Хер-

**Вручення ордена «За мужність III ступеня»
Антону Гузайрову, 2022 рік.**
Фото із соціальної мережі «Facebook»

сонському, Донецькому та Луганському напрямках. Має ряд нагород, зокрема: орден «За мужність III ступеня» та «Хрест хоробрих». В одному із боїв отримав осколкове поранення і контузію, втім, після відновлення знову повернувся на службу. Проходив підготовку у Великобританії. Нині Антон Гузайров у званні старшого сержанта, боронить Україну на Покровському напрямку. Вдома буває вкрай рідко: за майже три роки служби бував у відпустці лише 20 днів.

Насамкінець, хочеться відмітити, що у скрутні часи українці згуртувалися навколо єдиної мети: захисту рідної землі та збереження української державності. Одні на фронті, інші – в тилу працюють задля майбутньої перемоги. А ще у часи небезпеки українці завжди звертаються до Тараса Шевченка. Його творчість підтримувала українців під час лихоліття, пояснювала ті чи інші події, надихала на подальшу боротьбу та закликала любити і захищати рідну землю. Тому у час російсько-української війни до могили Великого Кобзаря приходять тисячі українських військових. Тут, на високій Могилі, воїни просять благословення на боротьбу із споконвічним ворогом.

Від часу повномасштабної війни стало традицією серед військових залишати шеврони в експозиції першого народного музею «Тарасова світлиця». За словами музейного доглядача Людмили Коломієць, один із військових зняв із свого однострою шеврон із зображенням Прапора України і залишив його в музеї, сподіваючись повернутися сюди з перемогою. Сьогодні шевронів та інших знаків розрізнення наховується близько двох сотень.

Крім цього, українські воїни залишають записи про відвідування Тарасової Гори у Книзі вражень. Ці рядки сповнені рішучості та віри в перемогу. Наведемо кілька з них: «Колектив військової частини А 7093 висловлює велику подяку всьому колективу музею за можливість доторкнутися до історії – Великого Кобзаря, надане натхнення для продовження нашої спільної справи із захисту нашої

Шеврони та знаки розрізнення військових Сил оборони України в експозиції музею «Тарасова світлиця». Фото: Юрій Кардаш

Батьківщини та її подальшого розвитку» (запис від 16.07.2023) [4, 131]; «Тарасе друже ми вже кропимо землю ворожою кров'ю!» (запис від 07.01.2024) [4, 160]; «Висловлюємо щиру подяку цим прекрасним дівчатам, які провели для нашого підрозділу таку прекрасну екскурсію по музею Т. Г. Шевченко. Добра. Волі, творчої наснаги і скорішого настання миру. Військовослужбовці НГУ 3061» (запис від 21.05.2024) [4, 175].

1. Військовий стан: антологія / передмова Валерія Залужного. Чернівці: Видавець Померанцев Святослав, 2023. 368 с.
2. Волонтери Канева. Сторінка в соціальній мережі «Facebook». URL: https://www.facebook.com/groups/kanivolonter?locale=uk_UA. (дата звернення: 17.05.2024).
3. Дмитрій Жадан. Сторінка в соціальній мережі «Facebook». URL: https://www.facebook.com/profile.php?id=100008836860413&locale=uk_UA (дата звернення: 14.05.2024)
4. Міністерство культури України. Шевченківський національний заповідник. Книга вражень. Розпочато: 30.08.2020 р.
5. Ташань Ю. Пішли на війну батько й син. Дніпрова зірка. Газета об'єднаних громад і міста Канів. 2023. 23 березня. № 12 (12402).
6. Ташань Ю. Срібним Хрестом нагороджено працівника Шевченківського заповідника Олександра Горцунова. Дніпрова зірка. Газета об'єднаних громад і міста Канів. 2024. 7 березня. № 10 (12452).

ПОДВИЖНИКИ КРАЄЗНАВСТВА ЧЕРКАЩИНИ

Олександр ЛИСЕНКО (Київ)
Олександр ПЕРЕХРЕСТ (Черкаси)

НЕВТОМНИЙ ТРУДІВНИК КРАЄЗНАВЧОЇ НИВИ

Г. Голиш

На початку минулорічного березня минуло 75 років від дня народження відомого на Черкащині освітянина й краєзнавця Григорія Михайловича Голиша. Його багатогранна життєдіяльність стала взірцем служіння рідному краю і Україні, а тому вбачається актуальним оглянути основні віхи його життя та напрями дослідницької діяльності, акцентувавши увагу на зробленому ним внеску в розвиток краєзнавчого руху.

Життєвий шлях Григорія Голиша розпочався в нелегкий повоєнний період 4 березня 1949 року. Його малою батьківщиною стало село Деньги, що на Золотоніщині Полтавської (нині Черкаської) області. Це мальовниче поселення на берегах річки Самозванки має давнє козацьке коріння, відоме славними бойовими й трудовими традиціями, а надто – своїми іменитими уродженцями. Серед них, зокрема, один із фундаторів вітчизняної філософії Петро Канівецький, репрезентанти дореволюційної юридичної школи, доктори права Василь та Григорій Демченки, відомий український державотворець доби Української революції 1917–1921 рр., письменник та історик Сергій Шелухін, заслужений художник Туркменії Іван

Черінко, народний артист України, лауреат Державної (нині Національної) премії імені Тараса Шевченка Андрій Гончар, знаний фольклорист Яків Демченко та інші достойники.

Григорій зростав у дружній інтелігентній родині. Його батько Михайло Іванович, колишній офіцер-фронтовик, працював головним агрономом, був відзначений за бойові та трудові заслуги трьома орденами й чотирнадцятьма медалями. Понад 30 років віддала педагогічній ниві мати, Ольга Гаврилівна, працюючи учителькою початкових класів.

Неповну середню освіту здобув у місцевій восьмирічці. Продовжив навчання в Золотоніській середній школі № 4 – знаному навчальному закладі міста, що свого часу дав путівку в життя відомим українським майстрам слова Семену Скляренку та Миколі Терещенку. Одним із учителів Григорія в цій школі став відомий краєзнавець національного рівня, заслужений учитель України Михайло Пономаренко, який зронив у душу Григорія перші зерна зацікавленості історією рідного краю. А завершив загальноосвітню підготовку Г. Голиш уже в Чапаєвській одинадцятирічці (родина перебралася в с. Чапаєвка на постійне проживання). У шкільні роки відзначався дисциплінованістю й відповідальністю, допитливістю й ретельністю у виконанні домашніх завдань, успішно виступав на районних та обласних предметних олімпіадах. Успіхи учня були відзначені похвальними листами, грамотами та золотою медаллю за особливі успіхи в навчанні¹.

Відразу після закінчення школи він вступив на історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка. Принагідно зазначимо, що зі стін його *alma mater* – визнаного лідера педагогічної освіти України – вийшли відомі освітянські класики Антон Макаренко та Василь Сухомлинський. У навчальному закладі

¹ Пономаренко М. Ф. Голиш Григорій Михайлович. Краєзнавці Черкащини : біобібліографічний словник. Золотоноша, 2003. С. 25–26.

панувала особлива аура духовності та українства. До того ж, роки навчання Григорія співпали в часі з добою шістдесятництва, яка витворила належне підґрунтя для критичного мислення, інтелектуального зростання й творчих пошуків. На формування фахівця-історика великий вплив справили такі відомі вчені-педагоги, як Павло Денисовець, Антон Черевань, Василь Лобурець, Віктор Воловик, Микола Чупрун, Яків Побеленський, Олексій Соколовський, Михайло Семиволос, Марія Малич, Іван Підласий та інші.

Навчаючись в інституті, Григорій уже з першого курсу став активним членом студентського наукового товариства. Він активно займався дослідницькою роботою, брав участь у міжвузівських та республіканських наукових конференціях. Були помічені й належно оцінені його ґрунтовні розвідки з історії громадських об'єднань Полтавщини. Григорій ставав неодноразовим переможцем та дипломантом обласних і всеукраїнських конкурсів студентських наукових робіт. Навчання в інституті він завершив у 1970 р., отримавши диплом з відзнакою і кваліфікацію вчителя історії та суспільствознавства.

Трудова діяльність розпочалася того ж року на посаді вчителя історії та німецької мови Річицької десятирічки на Волині. А потім була служба в лавах Збройних сил СРСР, яку проходив у танкових військах Прикарпатського військового округу (пізніше отримав військове звання капітана). Після закінчення дійсної військової служби у 1972 р. Г. Голиш повернувся до села Чапаєвка. У місцевій школі викладав історію та суспільствознавство, накопичував необхідний учительський досвід, ділився ним на районних, обласних та республіканських конференціях і нарадах, керував районною школою передового педагогічного досвіду. Вів багатопланову позакласну роботу з історії, зокрема, очолював гурток юних археологів-нумізматів та шкільний клуб «Пошук». Його учні неодноразово посідали призові місця на районних та обласних олімпіадах з суспільних дисциплін. Під керівництвом

учителя було підготовлено та захищено 10 дослідницьких праць на обласному етапі конкурсу-захисту учнівських робіт МАН, усі вони відзначені дипломами. За результатами атестації Григорію Михайловичу було присвоєно звання «Учитель-методист» та вищу кваліфікаційну категорію.

Уже тоді він постійно перебував у вирі активного громадського життя, зокрема, на громадських засадах працював заступником голови виконкому Чапаєвської сільської ради, керував первинними осередками товариств «Знання» та охорони пам'яток історії та культури, вів інтенсивну лекційно-просвітницьку роботу.

Від 1978 р. перебував у резерві керівних працівників районного відділу освіти, закінчив відповідні курси при Центральному інституті вдосконалення вчителів (м. Київ). У 1985 р. був призначений директором Чапаєвської середньої (загальноосвітньої I–III ст.) школи і працював на цій посаді понад 13 років. То був доволі цікавий і плідний час історії цього знаного в краї освітнього закладу. Завдяки ініціативі та організаторському хисту Григорія Михайловича було споруджено новий шкільний корпус, створена належна матеріальна база (чотирнадцять сучасних навчальних кабінетів і лабораторій, два спортзали, три навчальні майстерні, теплиця, актовий зал, бібліотека з читальним залом, один із найперших на Золотоніщині комп'ютерних класів тощо).

На подвір'ї школи було закладено дендропарк із сорока порід дерев та кущів. У 1990 р. розпочав свою роботу шкільний профілакторій, де до послуг учнів та учителів пропонувалося 10 фізіотерапевтичних процедур, сеанси лікувального масажу, долікарська допомога й стоматологічні послуги. У експозиції шкільного краєзнавчого музею «Пам'ять», фундатором якого став Г. М. Голиш, налічувалося понад 1 тис. експонатів (відділи історії села, історії школи, етнографії). Музей набув статусу народного, згодом йому було присвоєно звання «зразкового».

*Учасник Міжнародного Шевченківського форуму
«Від серця Європи – до серця України» український
письменник І. Ф. Драч у Чапаєвській школі
Золотоніського району. На фото (зліва направо):
директор школи Г. М. Голиш, І. Ф. Драч, відомий
краєзнавець М. Ф. Пономаренко. 1989 р.*

Очолюваний ним педагогічний колектив домогся вагомих результатів навчально-виховної роботи. У 1990-х рр. Чапаєвська школа стала базовою серед загальноосвітніх закладів району та області

з питань використання на уроках і в позакласній роботі краєзнавчого матеріалу, а також екологічного виховання, фізкультурно-оздоровчої роботи. На базі очолюваного Г. Голишем закладу постійно відбувалися районні та обласні семінари й конференції освітян, а досвід роботи педколективу узагальнювався та рекомендувався до впровадження райметодкабінетом та Черкаським інститутом післядипломної освіти. Свідченням визнання вагомих успіхів Григорія Михайловича в управлінні школою стало обрання його делегатом 1-го з'їзду педагогічних працівників України, делегування на Всеукраїнську конференцію з питань роботи кращих сільських загальноосвітніх закладів та на республіканський форум педагогічного товариства України.

Від початку 1970-х рр. він захопився історичним краєзнавством і назавжди пов'язав із ним свої пошуково-дослідницькі уподобання. Ще в 1972 р. з'явилася його перша публікація в районній газеті й надалі Григорій Михайлович постійно ділився результатами своїх краєзнавчих студій на шпальтах місцевої періодики.

Від квітня 1998 р. він обійняв посаду заступника голови Золотоніської райдержадміністрації з гуманітарних, політико-правових питань. На цій копіткій і відповідальній ділянці роботи в доволі драматичний період становлення української державності ювіляр опікувався освітньою, медичною, культурною сферами району, спрямовував діяльність пенсійного фонду та системи соціального захисту, вирішував нелегкі проблеми регіональної політики й правовідносин. Не полишив Григорій Михайлович і педагогічну роботу, працюючи за сумісництвом учителем історії в рідній Чапаєвській школі, викладачем Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького. Водночас він продовжував свої краєзнавчі розвідки й постійно ділився їхніми результатами на шпальтах місцевої періодики, а в 2000 р. видав свою першу книгу «Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.».

Проте чиновницько-управлінське повсякдення та ще й в умовах політичної нестабільності дошкуляло Г. Голишу дедалі більше, тому він у 2000 р. прийняв пропозицію щодо переходу на постійну роботу до Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького².

У цьому провідному виші краю працював старшим викладачем, доцентом кафедри всесвітньої історії, згодом – історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін. Важливою подією його творчої біографії став захист у 2004 р. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (тема – «Становище неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни 1941–1945 рр.»). Через рік йому було присвоєно вчене звання доцента.

Григорій Михайлович викладав важливі методологічні й практично спрямовані навчальні курси, які відіграють

² Лисенко О. Життєвий і творчий шлях. Голиш Григорій Михайлович, кандидат історичних наук, доцент : біобібліографічний покажчик / уклад. Л. І. Синявська. Черкаси, 2009. С. 5–7.

велику роль у підготовці фахівця-історика, зокрема, «Історія історичної науки», «Сучасна історіографія історії зарубіжних країн», «Нумізматика», «Генеалогія та основи соціального етикету», «Історичні портрети політичних і державних діячів зарубіжних країн». Долучився він і до підготовки майбутніх спеціалістів із туризму та готельного господарства, викладаючи їм такі навчальні дисципліни, як «Етнокультурологія та антропологія», «Туристичне країнознавство» та «Історія туризму». Викладач розробив ґрунтовні навчально-методичні комплекси з усіх восьми дисциплін викладання, які були схвалені відповідними кафедрами і вченими радами, пройшли належну практичну апробацію.

Навчальні заняття, які проводив Григорій Михайлович, відзначалися високим науково-методичним рівнем, доступністю, риторичністю, прикладним характером, інтерактивністю, застосуванням електронних технологій, належним виховним потенціалом. У роботі зі студентами він максимально враховував вимоги сучасної психолого-педагогічної науки, відзначався комунікативністю, доброзичливістю, щирістю й водночас вимогливістю та принциповістю.

Григорій Михайлович працював куратором студентської академгрупи і став для своїх вихованців мудрим наставником, постійно опікувався їхніми проблемами, налаштовував на добросовісну навчальну працю, неухильне дотримання норм суспільної моралі. Керована ним група була однією з найкращих за якісними показниками успішності, дисциплінованості, рівнем громадської активності³.

Від жовтня 2008 р. доцент Г. Голиш очолив наукову бібліотеку університету, паралельно з цим за сумісництвом, до 2015 р., викладав на кафедрі археології і спеціальних галузей історичної науки ННІ історії та філософії, потім упродовж року – на кафедрі публічного управління ННІ економіки і права. Від 2017 р. зосередився переважно на бібліотечно-організаторській та науково-публіцистичній роботі.

³Там само. С. 7–9.

На посаді директора бібліотеки, продовжуючи справу своїх попередників, Григорій Михайлович розгорнув багатопланову роботу з метою приведення бібліотечної діяльності у відповідність з сучасними вимогами й викликами, утвердження її належного реноме як одного з найважливіших багатфункціональних підрозділів університету. Зокрема, фонди бібліотеки інтенсивно поповнюються завдяки фандрайзинговим діям дирекції та налагодженню особистих контактів з авторами, видавництвами й науково-дослідними установами. Удосконалилася матеріально-технічна база, планомірно проходить процес подальшої комп'ютеризації технологічних процесів: було відкрито електронний читальний зал, створено потужний електронний ресурс, суттєво поліпшилася науково-видавнича робота, активізувалася культурно-просвітницька діяльність, започатковано міжнародні зв'язки тощо. Завдяки ініціативі директора бібліотека отримала ім'я людини-академії Михайла Максимовича. Від 2021 р. при бібліотеці функціонує університетський музей історії книги, тематико-експозиційний план якого розроблено Г. М. Голишем.

Г. М. Голиш має чималий науковий та журналістський доробок, який складається з понад 600 публікацій. У колі його наукових уподобань – історія Другої світової війни, спеціальні історичні дисципліни, історія національної освіти, персоналістика, однак пріоритетне місце посідає історичне краєзнавство. Ювіляром підготовлена монографія, чотири підручники й навчальні посібники, 16 науково-популярних книг і довідкових видань (частина – у співавторстві), а також сотні статей, повідомлень, рецензій.

Помітним явищем у науковому житті стало видання монографії «У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр.»⁴, яка підготовлена в рамках

⁴ Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. : монографія. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. 323 с. : іл.

комплексних наукових тем відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України. Названа праця за однастайними оцінками авторитетних рецензентів, професорів В. І. Кучера та О. Г. Перехреста, а також доктора Д. Стратієвського (ФРН), стала першим у вітчизняній історіографії дослідженням з означеної проблематики. Схвальні відгуки провідних фахівців зі спеціальних історичних дисциплін (зокрема, завідувачки відділу Інституту історії України НАН України професора М. Ф. Дмитрієнко) отримав також навчальний посібник «Основи нумізматики»⁵, який витримав уже два видання (надано гриф МОН України). Корисним для студентів-істориків виявився й підручник «Історія історичної науки від найдавніших часів до кінця XIX ст.»⁶, схвалений до друку рецензентами: членом-кореспондентом НАН України П. Рентом та членом-кореспондентом НАПН України О. А. Удомом. Бібліотечна спільнота України схвально сприйняла впорядкований Г. Голишем збірник афоризмів «2300 вибраних мудрих думок про книгу і читання»⁷ та навчальний посібник «Історична бібліографія»⁸. Інформативно цінними виявилися й укладені ним біобібліографічні покажчики про відомих науковців О. Є. Лисенка⁹, О. В. Черевка¹⁰ та Т. М. Десятова¹¹.

⁵ Голиш Г. М. Основи нумізматики : навч. посіб. 2-ге вид. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2006. 314 с. : іл.

⁶ Голиш Г. М. Історія історичної науки від найдавніших часів до кінця XIX століття: підруч. для студ. вищ. навч. закл. зі спец. «Історія». Черкаси : Вертикаль, 2015. 260 с. : іл.

⁷ 2300 вибраних мудрих думок про книгу і читання / упоряд. Г. М. Голиш. Черкаси : Вертикаль, 2018. -296 с.

⁸ Голиш Г. М. Історична бібліографія: навч.–метод. посіб. Черкаси : В-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 011. 55 с.

⁹ Олександр Євгенович Лисенко: доктор історичних наук, професор: до 60-річчя від дня народж. : біобібліогр. покажч. / наук. ред. В. А. Смолій ; уклад.: Г. М. Голиш, Т. В. Заболотна. Київ : В-во Інституту історії України НАН України, 2015. 124 с. (Біобібліографія вчених України).

¹⁰ Черевко Олександр Володимирович : біобібліогр. покажч. : до 60-річчя від дня народження / уклад. Г. М. Голиш, авт. вступ. ст. В. А. Ющенко. Черкаси : Вертикаль, 2019. 134 с. (Бібліографія вчених України; вип. 12).

Левову частку творчого доробку Г. Голиша посідають результати його багатограних краєзнавчих досліджень. У 2000 р. побачив світ підготовлений ним у співавторстві з М. Ф. Пономаренком збірник статей, документів і спогадів з історії Золотоніського краю в період Другої світової війни¹². Значний резонанс у науково-краєзнавчих колах викликало й фундаментальне видання «Подорож Златокраєм. Нарис історії і сьогодення Золотоніського району» (у співавторстві, два видання), передмову до якого написали голови НСКУ академік П. Т. Тронько (перше вид.)¹³ та член-кореспондент О. П. Реєнт (друге вид.)¹⁴.

Історії сільської освіти присвячена книга «Крізь роки й епохи»¹⁵, а минувшині й сьогоденню рідного села ювіляра – двокнижжя «Деньги в українській історії»¹⁶. Разом із іншими краєзнавцями ним укладено краєзнавчі збірники «Не підлягає забуттю»¹⁷ та «Украдене дитинство»¹⁸. Інформативно

¹¹ Десятов Тимофій Михайлович : біобібліогр. покажч. : до 70-річчя від дня народження / уклад., відп. за вип. Г. М. Голиш. Черкаси : Вертикаль, 2020. 68 с.: фото. (Бібліографія вчених України; вип. 16).

¹² Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Документи. Спогади. Статті. / упоряд. : Г. М. Голиш, М. Ф. Пономаренко ; авт. текстів Г. М. Голиш. Черкаси : Відлуння-плюс, 2000. 240 с. : іл.

¹³ Голиш Г. М., Голиш Л. Г., Пономаренко М. Ф. Подорож Златокраєм. Нарис історії та сьогодення Золотоніського району. Черкаси : Вертикаль, 2008. 567 с.

¹⁴ Подорож Златокраєм. Нарис історії Золотоніщини та її поселень від давнини до сьогодення / Г. М. Голиш, Л. Г. Лисиця. 2-е вид. Черкаси : Вертикаль, 2018. 580 с.

¹⁵ Голиш Г. М. Крізь роки й епохи: Історія і сучасність Чапаєвської школи: 150-річчю Чапаєвської школи присвячується. Черкаси : Вертикаль, 2010. 283 с.

¹⁶ Голиш Г. М., Воронай А. Ю., Лисиця Л. Г. Село Деньги в українській історії від давнини до сьогодення: люди і події: іст.-краєзнав. нарис/ за ред. Г. М. Голиша ; авт. передм. В. М. Мельниченко. Черкаси : Вертикаль, 2022. 328 с.

¹⁷ Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944): зб. наук. ст., документів, матеріалів та спогадів / упоряд.: В. М. Мельниченко, Т. А. Клименко, Г. М. Голиш. Черкаси : Вертикаль, 2013. 323 с.

¹⁸ Украдене дитинство: діти і підлітки Черкащини в роки Другої світової війни: зб. наук. ст., док., матеріалів та спогадів / авт.-упоряд.: В. М. Мельниченко, Г. М. Голиш, Т. А. Клименко. Черкаси : Вертикаль, 2015. 192.

*Обласне краєзнавче свято «Моя Черкащина».
Травень 2018 р.*

цінним видається й підготовлений Г. М. Голишем і В. М. Мельниченком біобібліографічний довідник «Краєзнавці Черкащини»¹⁹. Побачили світ і три персоналістичні видання за авторством Г. Голиша, присвячені зем-

лякам: поету-академіку Валерію Шпаку²⁰, відомому освітянському функціонеру Володимирі Клименку²¹ та знаному аграрію Дмитру Лисуну²². У ще одному краєзнавчо-біографічному виданні подано вичерпну інформацію про викладачів Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, які завдяки своїм заслугам набули членство в національних творчих спілках України²³.

Неабияку інформативну та джерелознавчу цінність мають і підготовлені Г. Голишем та О. Ільченко два збірники прес-релізів матеріалів газет Черкащини, в яких віддзеркалилося

¹⁹ Краєзнавці Черкащини : біобібліографічний довідник / упоряд.: В. М. Мельниченко, Г. М. Голиш. Черкаси : Вертикаль, 2016. 220 с.

²⁰ Він по-іншому жити не міг: книга-спогад про науковця й поета Валерія Шпака / авт.-упоряд.: Г. М. Голиш, В. П. Ушанов. Черкаси : Вертикаль, 2014. 216 с.

²¹ Спокою в житті не знав: книга-спогад про освітянина Володимира Клименка / авт.-упоряд.: Г. М. Голиш, А. Ю. Логінов; під заг. ред. Г. М. Голиша. Черкаси : Вертикаль, 2016. -240 с. (Подвижники освіти Шевченкового краю; вип. 3).

²² Голиш Г. М. Дмитро Лисун: від Гірників до Плешканів: документальна повість, спогади/ авт. передм. В. А. Ющенко. Черкаси : Вертикаль, 2020. 270 с.

²³ Голиш Г. М., Голиш Л. Г. Покликані високим і вічним. Викладачі Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького – члени національних творчих спілок. Черкаси : В-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2013. 170 с.

повсякдення Черкаського університету (раніше педіституту) від 1954 до 2020 р.²⁴

Досвідчений вчений і педагог ділився результатами своїх досліджень та досвідом науково-педагогічної діяльності на понад 100 міжнародних, всеукраїнських, обласних, регіональних та міжвузівських науково-практичних та краєзнавчих конференціях, симпозіумах, «круглих столах» та читаннях. Г. Голиш є членом вченої ради університету, бере активну участь у редагуванні (всього близько 137 позицій)²⁵ та рецензуванні наукових і медійних видань (18 позицій)²⁶. Він входить до складу редколегії наукового журналу «Вісник Черкаського університету» (серія «Історичні науки»).

Григорій Михайлович робить посильний внесок у підготовку молодшої наукової зміни: став науковим керівником дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук²⁷, вісім разів виступив опонентом на захистах, підготував відгуки на 12 авторефератів кандидатських дисертацій. За його керівництвом студентами-

²⁴ Черкаський педагогічний інститут на шпальтах газети «Черкаська правда», 1954–1991 рр.: матеріали прес-моніторингу / авт.-упоряд.: Г. М. Голиш, О. В. Ільченко. Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. 208 с.; Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького на шпальтах провідних газет Черкащини 1992–2020 рр.: матеріали прес-моніторингу / авт.-упоряд.: Г. М. Голиш, О. В. Ільченко. Черкаси : Вертикаль, 2021. 404 с.

²⁵ Наприклад: Анований показник дисертацій, захищених в Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького (2004–2020): анот. бібліогр. показч. : до 100-річчя Черкаського нац. ун-ту ім. Б. Хмельницького / уклад. Н. В. Демченко; наук. ред. Г. М. Голиш. Черкаси : Гордієнко Є. І., 2021. 376 с.; Чайка С. О. Піщанський хронограф: історико-публіц. есе / наук. ред. Г. М. Голиш. Черкаси : Вертикаль, 2013. 296 с.

²⁶ Напр.: *Бакалець О. А.* Актуальні проблеми української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства (за письмовими та скарбовими джерелами): [зб. ст.] / рец.: О. А. Коляструк, В. І. Абакумова, Г. М. Голиш. Львів : Магнолія 2006, 2015. 232 с. Бугаєнко К. С. Бібліотечна справа Черкащини: від першоджерел до сьогодення : історико-краєзнавчий нарис / рец.: В. М. Лазуренко, Г. М. Голиш. Черкаси : Вертикаль, 2023. 172 с.

²⁷ Оніщенко С. Б. Залізничі та залізничники України в другій половині ХХ ст: соціоісторичний аспект : автореф. дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / наук. кер. Г. М. Голиш. Черкаси, 2018. 20 с.

випускниками підготовлено понад 70 магістерських та кваліфікаційних робіт.

Невтомний краєзнавець і педагог бере активну участь у громадській роботі університету та області. Від 2003 до 2008 р. він очолював профбюро історико-юридичного факультету (історико-юридично-філософського факультету), був обраний членом Черкаського обкому профспілки працівників освіти і науки. Він є членом творчих об'єднань: Національної спілки журналістів та Національної спілки краєзнавців України. Обирався членом правління обласної організації Національної спілки краєзнавців України та її президії. Від 2023 р. очолює створену з його ініціативи Золотоніську районну організацію НСКУ, підготував програму розвитку краєзнавчого руху в краї, яка затверджена Золотоніською районною радою. Науковець є чільним учасником роботи регіональної топонімічної комісії. В університеті очолює первинну організацію Національної спілки журналістів України, входить до складу секретаріату Черкаської обласної організації НСЖУ.

З метою поширення знань з регіональної історії виступає з цікавими матеріалами у теле- та радіоефірі області, а також на численних публічних заходах. Делегат V з'їзду Федерації профспілок України та IV з'їзду Національної спілки краєзнавців України. Обирався депутатом Чапаєвської сільської ради п'яти скликань, Золотоніської районної ради двох скликань та Черкаської обласної ради (1998–2002). Загальний стаж депутатської діяльності становить майже 30 років. Ювіляр бере активну участь у пам'яткотворчій роботі. Завдяки його ініціативі та концептуальній і організаторській роботі в с. Благодатне з'явилися пам'ятники Матері, а також герою Другої світової війни Григорію Березі, в с. Деньги – пам'ятні знаки Сергію Шелухіну та Св. Луці (В. Войно-Ясенецькому). Біля адміністративного корпусу наукової бібліотеки ім. М. Максимовича з ініціативи Г. Голиша взяли прописку три об'єкти монументального мистецтва: пам'ятний знак «Книжкова мудрість», абстрактна композиція «Норд-Вест»

і меморіальна стела Михайла Максимовича (всі вони споруджені за спонсорські кошти, залучені Г. Голишем)²⁸.

Багаторічна й сумлінна праця Г. М. Голиша відзначена багатьма нагородами. Зокрема, його нагороджено медалями Івана Франка (НАПН України), «За вірність заповітам Кобзаря» (ВУТ «Просвіта»), Богдана Хмельницького, «За збереження історії», «За вірність традиціям» (ВО «Країна»), значком «Відмінник народної освіти», відзнаками «Петро Могила» («За розвиток вищої освіти», МОН) «За активну участь в охороні пам'ятників війни» (УТОПІК), «За особливі заслуги перед Черкащиною», «60 років Черкаській області», «За відданість справі», «200 років з дня народження Т. Шевченка» (Черкаська ОДА), «За сумлінну працю» (Черкаська міська рада), «За розбудову університету» (ЧНУ імені Богдана Хмельницького), Почесними грамотами Міністерства освіти (МОН) України (двічі), Федерації профспілок України, ЦК профспілки працівників освіти та науки, Всеукраїнської громадської організації «Захист дітей війни», Черкаської обласної ради (тричі), обкому профспілки працівників освіти та науки, Золотоніської районної ради та райдержадміністрації, Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького (тричі), Благословенною грамотою Митрополита Київського і всієї України Єпіфанія та ін. Він є лауреатом краєзнавчих премій імені академіка Петра Тронька, імені Михайла Максимовича, імені Михайла Пономаренка, премії імені Народного учителя Олександра Захаренка та журналістської «Прометей», має звання «Почесний краєзнавець України».

Свій 75-річний ювілей Григорій Михайлович зустрів у розквіті творчих сил і енергії, сповненим нових задумів. Запорукою подальших життєвих успіхів подвижника краєзнавства є його фанатична відданість справі, неабиякий творчий потенціал, напрацьований досвід роботи, розуміння й підтримка його колег, рідних та близьких.

²⁸ Інтерв'ю з Г. Голишем. Особ. архів О. Лисенка.

ВІТАЄМО СПІЛЧАН

ВІТАЄМО КРАЄЗНАВЦЯ БОГДАНА КУЛИНИЧА З ПРИСВОЄННЯМ ВИСОКОГО СПОРТИВНОГО ЗВАННЯ

Наказом Міністерства молоді та спорту України від 14.01.2025 р. № 208 за високі спортивні досягнення присвоєно звання «Заслужений майстер спорту України» КУЛИНИЧУ Богдану Григоровичу.

Черкаська обласна організація Національної спілки краєзнавців України щиро вітаю члена Спілки і правління обласної організації НСКУ Богдана Кулинич – відомого спортсмена, тренера, викладача, краєзнавця із присвоєнням високого спортивного звання.

Богдан Кулинич – член Національної паралімпійської збірної команди України з футболу, чемпіон Паралімпійських ігор 2016 р., чемпіон світу 2017 р., чемпіон Європи 2014 р., 2023 р., переможець Кубка світу 2013 р., 2022 р., срібний призер Кубка світу 2019 р., 2024 р., срібний призер чемпіонату Європи 2018 р.

За виявлені мужність, самовідданість та волю до перемоги, утвердження міжнародного авторитету України нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня. Удостоєний медалі «Гордість Черкащини», знака «За особливі заслуги перед Черкащиною», пам'ятного знака «За заслуги перед містом Черкаси» I ступеня.

Багато сил та енергії віддає спортивно-просвітницькій роботі, передусім серед молодого покоління черкащан. Бере активну участь у реалізації на Черкащині національного проєкту «Всеукраїнські шкільні ліги пліч-о-пліч». Кандидат історичних наук, автор низки наукових публікацій з історії спорту, учасник науково-практичних конференцій.

Щиро вітаємо члена Спілки з високою державною відзнакою, бажаємо долати нові спортивні вершини, успіхів у підготовці спортивної зміни, міцного здоров'я і подальшого професійного зростання та нових здобутків на благо рідного краю і України!

**Президія правління Черкаської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України**

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

ЗВЕРНЕННЯ ОКРУЖНОГО ПОВСТАНСЬКОГО КОМІТЕТУ ДО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

8 вересня 1920 р.

НАРОДЕ УКРАЇНСЬКИЙ!

Волею Українського Трудового народу, повставшого боронити свою волю, обраний Окружний Повстанський Комітет, якому належить вся влада на звільнення від ворога території. Од нині совітська грабіжницька влада касується. Бажаючи зратувати Край від безконечної руйнації, Комітет закликає всіх чесних громадян, кому дорога воля Українського народу, негайно приступити до утворення виконавчих органів влади на місцях. Недопускати самочинних вчинків з боку несвідомих громадян, організувати селянські самоохорони для боротьби з бандітизмом і для наведення ладу і спокою в селах і містах. Повітові Земські Установи і волосні народні управи закликаємо приступити до виконання своїх обов'язків. Волосним Земельним Управам взяти в свої руки керування і прийняти безпосередню участь в розподіленні вільних земель між малоземельними і безземельними селянами. За всякими справами, вказівками та директивами звертатися до Окружного Повстанського Комітету, члени якого з цією метою роз'їжаються по селах і на місцях допомагають селянам в організації влади і дають всі належні вказівки і директиви.

Голова Комітету

Діхтяр-Хоменко

Заступник Голови

Юх. Лъченко

Члени: *С. Чучупака, Гриценко, Кваша, Залізняк, Шевченко, Деркач, Отаманенко*

Секретарь

Торон

м. Чигирин, 8 вересня 1920 р.

Державний архів Полтавської області. – Ф. Р-2048. – Оп. 1, стр. 154, арк. 143.

УРИВОК
ЗІ ЗВІТУ ПОЛКОВНИКА КРАТА, ПІДПОЛКОВНИКА
СУХОРУЧКО-ХОСЛОВСЬКОГО ТА СОТНИКА
НОВИКОВА

січень 1920 року

Київська дивізія разом з Волинською, під командою отамана Ю. Тютюнника, взяла напрямок на Київщину, Звенигородщину, Канівщину й Черкаси.

23 січня в большевицькому фронті біля містечка Іванівки (17 верстов на захід від Новомиргорода) було знайдено прохід, й без єдиного пострілу обидві дивізії пройшли через Мокру Калигірку, Шполю й Топільно на Звенигородщину, де спинилися в районі Вільшана – Кирилівка.

З великою радістю зустріло населення своє рідне військо.

27 січня в Кирилівці Звенигородського повіту, 12 верстов на південь від Звенигородки (примітки підполковника Сухоручка, учасника Зимового походу в складі Київської дивізії), де виріс наш великий поет Тарас Шевченко, урочисто було освячено прапор Мазепинського полку, який входив до складу Волинської дивізії.

Користуючись добрим відношенням населення до Українського війська, дивізії в цьому районі мали відпочинок. В частинах остаточно була переведена організація, і вже після виходу з цього району обидві дивізії виявляли серйозну бойову силу.

Большевики звернули пильну увагу на рух дивізій, і в Києві почалася метушня. Черезвичайки були поставлені на ноги – їм наказано було відкрити слід «банд Тютюнника». Але не так то легко було натрапити на слід українського війська. При ворожому настрою селян до большевиків і, навпаки, доброму відношенні до українського війська, при повній руйнації телеграфу большевики не в стані були простежити рух отамана Тютюнника й безсило кидали свої частини то в один, то в другий бік Звенигородщини. Врешті большевики вирішили оточити військо Тютюнника й кинули 60-ту совіцьку дивізію при великій кількості кінноти. А в той час

селяне вивели манівцями дивізії якраз у протилежний бік – на Вільшану.

Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання. – К.: Темпора, 2007. – С. 290.

ВІДОЗВА КАНІВСЬКОГО ПОВІТОВОГО СТАРОСТИ ДО СЕЛЯН

травень 1918 року

«... ви, довірливі громадяни, соціалістичною проповіддю введені в оману, повірили, що заперечивши бога і пограбувавши все чуже, станете багатими і щасливими братами. І зробивши так, яку користь ви одержали. Поламали та порозкрадали дорогі сільськогосподарські знаряддя, продали, заморили, покалічили робочих племінних коней і рогату худобу. Награбоване зерно перегнали на самогонку, яка перетворила Вас на дикунів, землі дали погану оранку і останнього сорту насіння. Знищення великих господарств вас не нагодувало... Вбивства, пограбування і погроми змучили нашу країну ...»

Канівський повітовий староста

Недашковський

Державний архів Черкаської області. – Ф. Р-501. – Оп. 1, спр. 5, арк. 22.

РШЕННЯ ЧЕРКАСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ ПРО ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

26 березня 1918 року

... для того, щоб ознайомити службовців управи з загальними принципами українського правопису, формою писання на українській мові ділових паперів та арифметичною тер-

мінологією управа вважає необхідним організувати курси українознавства для службовців управи. Лекції могли б відбуватися в помешканні управи з шести до восьми годин вечора на протязі місяця. Кожна лекція тягнулась б би одну годину. Таким чином, лекцій було б біля 50, з них пішло б на читання термінології з арифметики та 42 – на українську мову та інше. Для читання лекцій потрібно два лектори, яким встановити плату по 15 крб. за годину. Курси повинні бути безкоштовні.

Голова думи

Секретар

Державний архів Черкаської області. – Ф. 8. – Оп. 1, спр. 1, арк. 141.

ПОКАЖЧИК ОКРЕМИХ КНИЖКОВИХ ВИДАнь ЧЕРКАЩИНИ У 1917 РОЦІ

Гребінка Є. П. Приказки. Євгена Гребінки. – Черкаси: Вид. «Сіяч». Друк. Черкаської Волі, 1917. – 31 с.

Грінченко Б. Д. Без хліба. Оповідання. – 4-е вид. – Черкаси: Вид. «Сіяч», 1917. – 24 с.

Злобенців М. Автономія України. – Золотоноша: Вид. «Просвіта», [1917]. – 24 с.

Злобинців М. Про землю. / М. Злобинців. – Золотоноша: Друк. Ленського й Вурмана, 1917. – 18 с.

Кащенко А. [Ф.] За що? Оповідання з часів визвольного руху. – Черкаси: Вид-во «Сіяч», 1917. – 43 с.

Коваленко М.[В.] Огненна сльоза. На вічну пам'ять Т. Шевченкові. – Звенигородка: Видав. М. Сорока. Друк. Ш. Фридмана, 1917. – 15 с.

Мазепа І. С. Переписка з Мотрею Кочубеївною в Батурині. – 2-е вид. – Звенигородка, 1917. – 16 с.

Мазюкевич П. О. Христос і Українство. — Звенигородка:

Друк. Ш. Фридмана, 1917. [Ч.] 1: Начерк реального шляху до створення Вільної Української Православної Церкви. – 8 с.

Мейендорф Ю. Ф. Мысли по аграрному вопросу/ Ю. Ф. Мейендорф, барон. — Умань: Електр. тип. «Порядок» М. А. Тарадаша, 1917. – 35 с.

Нечуй-Левицький І. Татари і Литва на Україні. – Черкаси: Вид-во «Сіяч», 1917. – 42 с.

Петрушевський П. Рідне слово. Граматка. (Український букварь) з мал. – [Черкаси]: «Сіяч», 1917. – 68 с.

Постанови Першого Всеукраїнського Козацького З'їзду в м. Чигирині на Київщині 3,4,5 і 6 жовтня 1917 г. – [Чигирин, 1917]. – 10 с.

Різниченко В. Ф. На могилі гетьмана Мазепи: (До питання про перенесення його праху з чужини на Вкраїну). – 2-е вид. – Звенигородка: Вид. авт., 1917. – 18 с.

Смета земских доходов и расходов по Черкасскому уезду... / Черкас. уезд. зем. управа. – Черкасы, 1917... на 1917 год. – 1917. – 213 с.

Статут Товариства "Просвіта" в Чигирині. – Чигирин: Друк. Г. М. Гейбера, 1917. – 8 с.

Статут Уманського кооперативного Союзу. – Умань, 1917. – 20 с.

Франко І. «Semper tiro». Збірка поезій. – 2-е вид. – Черкаси: Вид-во «Сіяч», 1917. – 138 с.

Складено за: Бібліографічний покажчик відсутніх у фонді Державного архіву друку неперіодичних і періодичних видань (1917–1918 рр.). – К. – 2010.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

АЛЬБОМ СПОГАДІВ «КРЕМЕНЧУЦЬКЕ МОРЕ»: НЕЗАТОПЛЕНА ПАМ'ЯТЬ»

Завдяки підтримці Чигиринської міської територіальної громади побачив світ «АЛЬБОМ СПОГАДІВ "КРЕМЕНЧУЦЬКЕ МОРЕ": НЕЗАТОПЛЕНА ПАМ'ЯТЬ" до 65-річчя переселення і створення «нових» придніпровських сіл Чигиринщини».

Укладачем альбому є краєзнавець, лауреат Черкаської обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича Наталія Чигирик, екскурсовод відділу «Рези-

Альбом спогадів «Кременчуцьке «море»: незатоплена пам'ять»

**до 65-річчя переселення і
створення «нових»
придніпровських
сіл Чигиринщини**

денція Богдана Хмельницького» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», яка понад 10 років займається дослідженням цієї теми.

Альбом присвячений історії придніпровських сіл Чигиринщини, що потрапили в зону затоплення Кременчуцького водосховища: Бужин, Шабельники, Тіньки, Тарасівка, Адамівка, Рацеве, Гуцівка, Кожарки. Це 116 сторінок цікавих розповідей очевидців переселення та світлини населених пунктів.

Рецензентами видання виступили краєзнавці і науковці: голова Черкаської облорганізації Національної спілки краєзнавців України, професор Валентин Лазуренко і директор Державного архіву Черкаської області, доцент Тетяна Клименко.

У передмові до видання Валентин Лазуренко зазначив: «Сьогодні, як ніколи, Українська держава потребує пробудження національної самосвідомості народу. Велика роль в цьому процесі належить історичному краєзнавству. Адже саме через вивчення історії рідного краю можна виховувати почуття патріотизму та повагу до історичного минулого.

У книзі «Кременчуцьке «море»: незатоплена пам'ять» зібрані спогади людей, яких насильно переселили з рідних місць в кінці 50-х рр. XX ст., а на їхніх землях розлилися води рукотворного «моря».

Життєві історії переселенців дають змогу дізнатися про різні аспекти життя українського села середини XX ст., процес переселення з чаші Кременчуцького «моря» та будівництво нових сіл на «степу». Особистий досвід безпосередніх очевидців і учасників робить час і події зрозумілишими і ближчими кожному читачеві.

Спогади доповнені світлинами з родинних архівів жителів затоплених сіл. Читачі зможуть познайомитися з фотоматеріалами про відомих людей села, шкільне життя, родинні свята, природу придніпровських сіл тощо.

Все це не далека історія, але багато хто її не знає, оскільки ці відомості неможливо віднайти в жодному друкованому виданні. Саме тому ця книга сприяє зростанню інтересу,

насамперед, підростаючого покоління, до історичної спадщини краю.

Книга буде цікавою не тільки жителям Чигиринщини, а перш за все тим, чії родини пережили пересилку, залишили рідні місця, в чіїх родинях бережуть фото і переказують спогади про життя на «низу».

Високо оцінила видання і директор Державного архіву Черкаської області Тетяна Клименко, яка у своїй передмові, зокрема, зазначила: «Вже минуло 65 років, як природа, життя, історія частини сіл Чигиринщини були змиті водами Кременчуцького «моря». Але не змиті з пам'яті тих, хто пережив цю «пересилку». Це стає зрозумілим коли читаєш книгу «Кременчуцьке «море»: незатоплена пам'ять». Сьогодні нові села розляглися на березі «моря», а багато «пішло в небуття», адже не всі з переселених сіл Чигиринщини отримали адміністративні назви.

Переселенці з придніпровських сіл – очевидці тих подій, розповідають ненаписану історію. Вона зберігається в назвах річок, островів, водойм, місцин і кутків села, яких вже ніколи не побачити. Залишилося дуже мало тих, хто пам'ятає, як було там, «на низу». У книзі можна прочитати про долі простих жителів, які працювали в сільраді, лікарні, школі, колгоспі. Які віддали всі свої вміння і знання, вклали багато праці, тому і залишилися в пам'яті односельців.

Зібрані авторкою спогади є доповненням до відтворення реальної картини подій того часу. Особлива цінність видання в оприлюдненні маловідомих матеріалів, недоступних широкому загалу.

Без сумніву, книга «Кременчуцьке «море»: незатоплена пам'ять» буде цікавою і пізнавальною для різних вікових категорій – від школярів і студентів, до старшого покоління. Комуś вона відкриє невідомі сторінки історії Черкащини, а комуś допоможе по-новому поглянути на давно відомі події».

Богдан КУЛИНИЧ,
член НСКУ

ПАМ'ЯТІ СТАНІСЛАВА ЛЯЧИНСЬКОГО

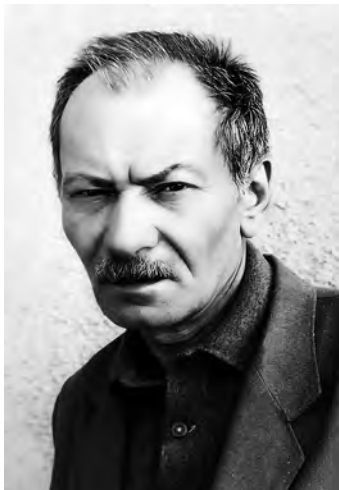
10 липня 2024 року відійшов у вічність відомий краєзнавець Черкащини, журналіст і педагог Станіслав Станіславович Лячинський.

Він народився 29 липня 1938 року в місті Звенигородка. Закінчив Уманський сільськогосподарський інститут (1965), педагогічний факультет Української сільськогосподарської академії (1967).

Змалечку пізнав усі труднощі життя свого покоління – нацистська окупація, голодні повоєнні роки. Трудову діяльність розпочав робітником плодоконсервного комбінату, потім – маслосирзаводу та комунального підприємства.

Працював викладачем Звенигородського сільськогосподарського технікуму. У 1976–1979 рр. – директор районної станції юних натуралістів. З 1979 р. – кореспондент, завідувачий відділом, заступник редактора районної газети «Шевченків край». З 2000 р. – молодший науковий співробітник Звенигородського районного краєзнавчого музею імені Т. Г. Шевченка.

Автор історико-краєзнавчих публікацій в місцевій газеті та інших періодичних виданнях. Член Національної спілки журналістів України. Почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців. Почесний громадянин міста Звенигородка. Неодноразово обирався депутатом Звенигородської міської ради, був секретарем постійної комісії з питань збереження пам'ятних місць та впорядкування назв вулиць. Організатор і

учасник природоохоронних і краєзнавчих експедицій – «Тікич-76», «Тікич – Синюха-77».

Залишив значний творчий доробок з історії Звенигородщини, досліджував гору Звенигора. Автор книги «Храми Звенигородщини» (2004). Редактор краєзнавчого альманаху «Спадщина». Впродовж багатьох років свій щедрий краєзнавчий та літературний доробок Станіслав Лячинський присвячував славній історії і щирим душею людям Звенигородщини. Його краєзнавчі розвідки і поетичні твори виховують у молодого покоління патріотизм, любов до рідного краю та повагу до культурних надбань українського народу.

Відзначений Подякою Президента України та грамотою Черкаської облдержадміністрації (2009) за популяризацію, підготовку до друку та відтворення праці А. Ю. Кримського «Звенигородщина Шевченкова Батьківщина. З погляду етнографічного та діалектологічного».

Життєвий шлях С. С. Лячинського – зразок людської гідності, добропорядності і вірного служіння обраній справі.

Світла пам'ять про подвижника черкаського краєзнавства і патріота України назавжди збережеться у наших серцях.

*Правління Черкаської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України*

ПРО НАШИХ АВТОРІВ

БОНЬ Олександр Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Київського столичного університету імені Бориса Грінченка.

БАЛАХ Тетяна Петрівна, заступниця директора Черкаського обласного краєзнавчого музею з наукової роботи.

ВАЩЕНКО Анна Петрівна, кафедра теорії та методики професійної підготовки Університету Григорія Сковороди у Переяславі.

ГОРОХІВСЬКИЙ Петро Іванович, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, член НСКУ.

ЗОЗУЛЯ Володимир Сергійович, здобувач кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін Університету Григорія Сковороди в Переяславі.

ІСАЄВА Ольга Миколаївна, старший науковий співробітник Шевченківського національного заповідника у Каневі, член НСКУ.

КОЗОРИЗ Віктор Петрович, журналіст, м. Харків, член НСКУ.

ЛАЗУРЕНКО Валентин Миколайович, голова Черкаської обласної організації НСКУ, доктор історичних наук, професор, проректор ЧДТУ, заслужений працівник освіти України.

ЛАСТОВСЬКИЙ Валерій Васильович, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв.

ЛИСЕНКО Олександр Євгенович, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії України НАН України, уродженець Черкащини, член НСКУ.

ОСИПЕНКО Таміла Володимирівна, головний зберігач фондів Шевченківського національного заповідника у Каневі.

ПЕРЕХРЕСТ Олександр Григорович, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

СИЛКА Оксана Захарівна, докторка історичних наук, професорка кафедри міжнародних відносин та суспільних наук Національного університету біоресурсів і природокористування України, член НСКУ.

СИНЯВСЬКА Лариса Іванівна, докторка історичних наук, професорка кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, член НСКУ.

ТОМЕНКО Микола Володимирович, український громадський діяч, доктор політичних наук, кандидат історичних наук, професор, засновник фонду «Рідна країна», член НСКУ.

Науково-популярне видання

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ
КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

КРАЄЗНАВСТВО ЧЕРКАЩИНИ № 19/2025

Редактор В. М. Мельниченко

*Технічний редактор,
дизайн, обкладинка
Оригінал-макет,
коректор*

С. А. Кандич

С. Г. Кандич

Матеріали подаються в авторській редакції

*Журнал "Краєзнавство Черкащини"
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації ЧС №994-Р від 07.12.2017 р.*

Здано до набору 05.02.2025 Підписано до друку 21.05.2025.
Формат 60х84/16. Друк офс. Папір офс.
Гарнітура Petersburg C.
Обл. вид. арк. 11,52. Умов. друк. арк. 11,16.
Зам. № 36. Наклад 80 прим.

"Вертикаль"

Видавець та виготовник ФОП Кандич С. Г.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК №1335 від 23.04.2003 р.
18000, м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 2.
тел. 067-292-21-83
e-mail: vertical2003@ukr.net

